

A renaissance-kutatás útja és eredményei.

I.

A „renaissance“ elnevezés. Kormeghatározások. A Burckhardt előtti kutatás. Burckhardt történeti felfogása. A *Weltgeschichtliche Betrachtungen* és *Die Kultur der Renaissance* legfontosabb eredményei, tudománytörténeti jelentősége. A renaissance fogalom bővülése, a kutatás továbbfejlődése. Thode és Burdach kutatásai. Burdach tanítványainak és követőinek munkássága. Neumann véleménye az antik szerepéről és a középkor jelentőségéről. A renaissance és az antik.

Azt a hatalmas, az élet minden területén mélyreható átalakulást felidéző mozgalmat, mely az újkor elején Európaszerte lejátszódott, a történettudomány renaissance szóval jelöli.

A jelenkori műveltség, államélet stb. lényeges elemeit tartalmazó változás jelölésére már a kortársak, a mozgalom szóvivői igen korán a renaissance megjelölést használták mind Olaszországban, mind Franciaországban. De ők a renaissance szó használatával csupán a megindult folyamatokat különítették el egy másik, előző kortól anélkül, hogy annak átfogó, egyetemes értelmezést adtak volna. A művészettörténész, az irodalom művelője, a politikai tudományok első nagy mestere, koruk művészeti, irodalmi, politikai törekvéseit az előző századokhoz hasonlítva illették az újjászületés szavával. Vasari az olasz művészet jellemzésére „*della rinascita di queste arti sino al secolo che noi viviamo*“ kifejezést használja. A francia Amyot, Plutarchos életrajzaihoz írt előszavában, az irodalom pártoló II. Henrik királyról úgy emlékezik meg, mint aki „*avait heureusement fondé et commencé de faire renaître et fleurir en ce noble royaume les bonnes lettres*“. Machiavelli, Rienzo forradalmi mozgalmát taglalva, jellemzően ezt a szót veszi tollára „*vedendo, come Roma era rinata*“. A kifejezés azonban a 17. század végéig csak egyes írók sajátja maradt. Használatát általánosabbá a francia akadémia tette a 18. század elején, de ekkor még a renaissance

szónak középkor-ellenes éle volt: „a gótikus sötétséget eloszlató” új szellem hírnökeként emlegették, mintegy jelezve a francia klasszicizmus rajongó tiszteletét az antik görög-római hagyományok iránt.

A renaissance szó tartalma a 19. században bővült, amikor MICHELET francia történetének 7. kötetében: *Historie de France au seizieme siècle. Renaissance* (1855) egy egész korszak történeti jelenségeit összefoglaló, jellemző jegyévé igyekezett emelni. A nagy francia történész néhány erőteljes vonással gazdagította ismereteinket a 16. századról, de figyelme nem hatolt kellő mélységig a renaissance kultúrjelenségeinek vizsgálatában. Ezt a munkát néhány évvel később a feledhetetlen érdemű svájci-német BURCKHARDT JAKAB végezte el. Műve — *Kultur der Renaissance in Italien* — jelentőségét napjainkig tartó hatása, műveltségformáló ereje és tudománytörténeti szerepe egyaránt igazolják. A renaissance-kutatók bármily irányban is haladnak, mindvégig adósai BURCKHARDT megállapításainak, — a műveltek történeti tudatában pedig az ő neve elválaszthatatlan ettől a korszaktól.

Annak az érzékeltetésére, hogy a kutatás körüli jelentősége mily nagy volt, elég egy futó pillantást vetni az ő fellépését megelőző idők renaissance-ismereteire. Előtte egyedül a művészettörténeti kutatás használta tudományos megalapozottsággal a renaissance megjelölést és csak az ő művének megjelenése óta (1860) szolgál a szó az egész történeti korszak jellemzésére, amely az újkor megindulását és kialakulásának idejét jelenti az emberi történetben, tudományban és köztudatban. Mindaddig a középkor és újkor közötti idő a gótika nevét viselte. A két korszak elhatárolásának a gótikával való jelölése elég éles volt, de a korszak szellemi tartalma a maga sajátos jegyeivel ismeretlen maradt. A bázeli tudós fellépéséig a renaissancet illetőleg Giorgio Vasari szemlélete uralkodott. A 16. század közepén megjelent, részben anekdotikus művész-életrajzaiban Vasari elég egyoldalú szemlélettel a középkor fogalmát határozza meg a művészetek oldaláról. A Cimabuetól Tizianig terjedő időkben fejlődéstörténeti nyomokat keresve az olasz művészet történetében a Trecento, Quattrocento és Cinquecento szakaszait különböztette meg. Nézetei a művészetek, festészet, szobrászat, építészet antik hagyományokkal való újjászülésétéről mintegy három évszázadon át megmásiíthatatlan tételként uralkodtak. Ezen a téren Vasari után alig történt valami jelentősebb kezdeményezés.

A 19. században Németországban támadt nagy érdeklődés e korszak történeti, irodalmi és művészeti jelenségei iránt, s mindjobban megerősödött az ókori műveltség hatásának

tudata. Majd LEOPOLD v. RANKE néhány dolgozatában lett világos, tudományos felismeréssé az elvégzendő feladat nagysága. RANKE szokott éleslátásával azt írja a vizsgálandó korról, hogy nem tudja „végbement e valaha is akkora változás, olyan rövid idő alatt, annyira áthatóan és teljesen, mint az, amelyik a középkort a modern időktől elválaszja“. Mindjárt jelzi is a kutató elé tornyosuló nehézségeket, amikor így folytatja: „Kétségtelenül méltó és dicsőséget ígérő vállalkozás volna ezt az átalakulást minden oldalról és belső lényegében megfigyelni, de ugyanilyen mértékben nehéz is és távlatokat nyitó. Ki merné megírni a keletkezését, ki akarná a szellemi élet forrásait és folyamának titkos tápláló ereit egész futása alatt kikutatni.“ Az ő megállapításai alapján fokozatosan új, szabatosabb felfogás alakul ki a feladatokról és célokról — egyelőre meglehetősen egyodalú, hiányos forrásanyag, kellőszámú kútfő és kidolgozott kutatási módszer nélkül. Mindamellett még így is fontos eredmények látnak napvilágot: a 14. század az újkor kezdeti évszázadaként jelenik meg és Itália, mint az a föld, ahol a középkor és újkor közötti időkben olyan szellemi küzdelem folyt le, amelyből a félsziget, mint az első újjászületett ország került ki.

Mindezen sejtések határozott jelleget öltöttek RANKE tanítványában, JAKOB BURCKHARDTban. A berlini egyetem ifjú hallgatója egész életre szóló ösztönzést nyert a német történetírás nagymesterétől. A pápaság, a spanyol világbirodalom történetének írója, a kútfőkritika, valamint a forrásanyag megszólaltatásával svájci tanítványának a történeti múlt emlékanyaga iránt amúgyis fogékony szellemét még érzékenyebbé tette és fejtegetései révén olyan teret nyitott előtte, ahol — tanulmányainak befejezése után — a mester hatása alól felszabadulva, hajlamainak irányában önállóan alkothatott. Ugyanis RANKE szigorú criticizmusa, szellemi alkatának erőteljes valóságérzéke, amely a történés okainak felfejtése közben bámulatraméltó rendet tudott teremteni a sokrétű és bonyolult történelmi folyamatokban, végső soron olyan történetfilozófiai meggyőződésben és metafizikai hitben gyökeredzett, amely BURCKHARDT lelkétől és egész énjétől távol állott. Őt lágy kedélye, természetrajongása, művészet- és irodalomszeretete másként tették fogékonnyá a múltbeli történés iránt. Kifinomult esztéta- és művészelke a költészet és irodalom felé vonzotta. Az alkotásnak ilyen természetű képességét alkalmazta a történeti megismerésre irányuló törekvéseiben is. A kútfőkben a művészi elemek, a szerkesztés szépsége, a kor atmoszférája ragadta meg. Mint később — bizonyára némi túlzással — mondotta, az ő számára a történet „jórészt költészet“. A tisztán „tudományos“ bizonyos kétkedéssel töltötte el.

Viszont páratlan művészi érzékkel tudta átélni és átérezni mindazt, amit egy-egy múltbeli emlék, elbeszélő forrás, szobor vagy kép alkotó szelleme számára jelenthetett. Származása, társadalmi környezete, büszke patricius öntudata, a városi arisztokratikus kultúra megértőjévé tették BURCKHARDT-ot és elméje e szubjektív elemek révén a renaissance város-államok életének felidézésére igen fogékonnyá vált. A svájci szabadságeszme a renaissance individualizmus, a renaissance-ember felé vonzotta. De az utóbbiakkal szemben erkölcsi kötelességeit soha sem adta fel. Az erkölcsi eszmény BURCKHARDT szemében a szép fölött állt; a jó és szép két szféráját minden esetben megkülömböztette. A tömegerkől iránt érzett ellen-szenve, kételkedése századának haladás-hitében, a történész egyéni-emberi állásfoglalása, értékelései gazdag életművének talán legjelentősebb alkotásában, a *Weltgeschichtliche Betrachtungen*-ban találtak összefoglaló kifejezést. Itt vallott gondolatai a renaissanceről írott könyv alapgondolataira is világosságot derítenek. Az emberi művelődés történetét a belülről fakadó és szabad nemzeti erő alkotásaként fogta fel és az emberi életben működő erők típusait kereste. A görögök kultúrtörténetében az örök görögöt, a renaissance-ban a renaissance-embert akarta megtalálni. Az előadás nagyvonalúságát RANKEtől tanulta, de vele szemben az egyetemes törekvések megragadása helyett az egyes kulturák körülhatárolására törekedett. Kiindulása, minden történés középpontja és egyetlen értelme: az ember volt. De a kultúrtörténetben az általánost, a típust kereste, azt, amely az általános jegyeket viseli, de mégis egyéni, egy történeti korszak egyediségét tükrözi, mint pld. Dante, aki korának legkifejezőbb embere és népének, valamint a renaissance kulturának is kifejezője. Felfogása szerint az egyes példák — a típus illusztrációi. Igaz, hogy a történettudomány a típust elvontságnak minősíti és BURCKHARDT tudománya típustörténet. Nála a korok közti kapcsolatra nem derül világosság, s a renaissance-ról írt történetében a világtörténeti összefüggések felelet nélkül maradnak.

A renaissance fogalmát egy nép újjászületéseként fogja fel, amely hosszú alkonyat után következett be. Az újjászületésnek két eleme van: az átalakulás, azaz renaissance és a nemzeti erőnek önkéntelen kitörése. Eszerint az olasz renaissance nemcsak az antik újjászületése, hanem egy új szellem előretörése, amely nemzeti erőkből támadt és az antik csak az első indító erőt adta. A renaissance legjellemzőbb sajátossága a spontaneitás, amint ő mondja „die Kraft der Evidenz”. Ez győzedelmeskedik az élet minden vonalán. E mozgalomban és minden megnyilatkozásában a faj egészsége, akaraterője a nagy lendítőerő. A világ hirtelen megtelik személyiségekkel, tehetségekkel, nagy feladatokkal és hatalmas

küzdelmet vív az ellenetörő erőkkal. Önzés tölti el a küzdőket s eltemeti a törvénytisztet. Minden kötöttség meglazul, eltűnik és a renaissance-kor erőszakkal és kegyetlenkedésekkel teljes idők képét mutatja. De ugyanakkor minden új szülőhelyévé lesz. A műveltség különleges finomodása, gazdagodása figyelhető meg s termékei megsokasodnak. Az olasz humanisták jól példázzák koruk jellegzetességét: a legléghább udvarokban élnek, az erkölcstelenség kedvenc hajlékuk, ugyanakkor ők a megalkotói egy új, nagyraihivatott irodalomnak. Az olasz nemzeti felemelkedés terjeszkedő, expansiv jellegű, s az olasz renaissance az emberiség eszményeit először szövegezte meg. Művelődéstörténetileg ez a kultúra arisztokratikus, előkelő polgárok kultúrája. A városi élet fejlődésével párhuzamosan izmosodik, az osztályokat vegyíti, a középkor hierarchikus társadalmi berendezkedésétől eltérően a születés előjogait alig becsüli valamire, a nemesség vezetőszerepét megszünteti. A magasabbrendű emberségről vallott humanista eszmény megfelelt az előkelő polgár eszményeinek. Az egyéniség szabadsága és szép külső formák törvénye szabályozza a társadalom életműködését, mint pl. Raffaellen, akiben az eszmény és egyéniség legmagasabb fokon zengő összhangja maradt az utókorra.

Minderről először BURCKHARDT adott a *Kultur der Renaissance* c. művében összefüggő képet. A további kutatás alapját vetette meg, amidőn a sokrétű korszak elemzését végezte el. Egy különleges embertípus, a modern ember, első megjelenési formáját vizsgálta. Előadása nem a renaissance folyamatos, oknyomozó története, hanem elmélkedésekkel teli fejezetek egymásutánja. Az olaszok állami életéről szólva, a politikai élet hatalmas kísérletező területén vezeti végig olvasóit. Az állam, mint a bomlás következménye tűnik fel, a fejlődés hajtóereje az illegitimitás s ezen tény következményeként roppant erős egyéniségek művészi alkotása folytonosan változó, az idők folyamán mindinkább befejezett mechanizmus. Olyan államforma, mely a diplomácia, kormányzás, pénzügy iskolapéldája lesz Európa minden államalkotó népe számára. E szervezet folytonosságát felismerve, az állam az egész kultúrelet feltételeként bontakozik ki előttünk.

BURCKHARDT könyvének talán legjelentősebb fejezete az egyéniség felszabadulásával, a renaissance-ember kiforrásával foglalkozik. Hatalmas körképként bontja ki az újjászülető gondolattal, tudománnyal, művészettel egyesült egyéni felszabadulás útját, az antik gondolatvilág szerepét, a formák és gondolatok alapvető fontosságát, a platonizmus, a Stoa és epikureizmus jelentőségét. „A világ és az ember felfedezése” c. fejezetben a természet és az emberi élet előhaladásáért, tárgyi megismeréséért vívott küzdelmet fog-

lalja össze. Néhány ragyogó gondolatsorral vázolja a természettudományok elindulását. Bemutatja, hogy a természet jelenségeibe hatoló szabad, bátor, előítélettől ment pillantás mekkora jelentőséggel bír annak mind teljesebb megismerésére s hogy a nagy szellemek számára a munka előfeltételeit a kor tette lehetővé. A külső tárgyi világ, a természet megismerésére irányuló törekvésekkel egyidejűleg az ember belső világának felkutatása is megindult. A költészet behatol a lélek rejtekébe, az érzelmek, akarat, vágy birodalmába. Ezen a területen Dante a legnagyobb kereső és felfedező, akit mélyreható pillantása a természeti képek utólérhetetlen megragadó-jává avatott. A társadalmi élet formáiról, ünnepekről írt fejezete tele van a német lélek Itália utáni vágyakozásával. Az élet színes külsősége a renaissanceban több volt, mint külső csillogó dísz, vagy gyorsan fakuló szín — valódi műalkotás. A beszéd ékessége, a szellem sziporkázó ötletessége, az élet elevenségét rögzítő novella, Castiglione varázsos éleltelve, a Pandolfinek vonzó polgári életformája: a renaissance lélek mindent átjáró egyetemes hatását kifejező és őrző emlékek.

Röviden összefoglalva, a svájci tudós az addigi kutatásokkal ellentétben, a történeti múlt sokkal szélesebb területét vonta vizsgálódásai körébe. Az olasz szellem fejlődését tanulmányozta a 13. századtól a 16. századig az állam, a tudomány, a szellem, a vallás és társadalom életében. Az új kultúra gyökereit az olasz népszellemnek az antikkal való egyesülésében pillantotta meg. Az új műveltség nagyságának jellemző jegyeit az egyén szabad fejlődési lehetőségében, az emberi szellemnek a valóságok megragadására irányuló törekvésében, az antik példákon való iskolázásán látja. Mindez régen hordott bilincsektől szabadította meg az emberiséget és a művészetek, a történetírás, az államtudomány, a magán- és társasélet ápolása terén ragyogó példákat és teljesítményeket hozott létre. BURCKHARDT mondta ki először tudományos határozottsággal, hogy mit jelentett a renaissance Olaszországban az egyén és a közösség életében. A renaissance ember az elsőszülött Európa fiai között, vezető a világ és az ember fölfedezésében, az állam és a gazdaság racionális kezelésében, a múlt meghódításában, a beszéd ékességében. Amint KARL BRANDI írja, BURCKHARDT előtt természetesnek látszott, hogy ez az eseményekben, alkotásokban, egyéniségekben gazdag kor méltó az emberi szellem újjászületésének, a szó általános értelmében renaissancenak a nevére.

BURCKHARDT úttörő műve a renaissance-kutatás előtt hatalmas távlatokat nyitott. A 19. sz. második felében a történettudomány nagyarányú fejlődése, módszertani finomulása,

segédtudományainak gyarapodása, a határkérdések felkutatásában segédkező rokontudományok, amelyek mindinkább történeti szellemmel telítődtek, nagyban hozzájárultak egy-egy problemakör megvilágításához és sok esetben néhány megelőző évtized tudományos szemléletét egészen átalakítva, új igazságokat hoztak napvilágra. Ez történt a renaissance problematikájának területén is. Újabb források feltárása a történelmi jelenségek közötti kapcsolatokat más megvilágításba helyezte, új kérdéseket és értékelési szempontokat vetve fel. A művészet, filozófia, vallásos élet, állam, társadalom, gazdaság új formái, s mindezeknek az antikkkal hol kisebb, hol nagyobb erővel jelentkező kapcsolata a kutatásnak hatalmas lendületet adtak.

Az egyes résztudományok művelői az új eredmények nyomán megkezdték BURCKHARDT művének termékeny kritikai vizsgálatát. Először is az egész mozgalomnak térben — Itália — és időben — 15—16. század — zárt elhatárolását bontották le. A renaissance időbeli határai mind mélyebbre, a középkor századaiba kerültek, mivel kiderült, hogy ez a kor megszakítatlan összefüggésben állott mindazzal, ami az újkor kezdetén a renaissanceban kifejlődött és virágzásnak indult. Az újkorra jellemző vallási, politikai és kulturális törekvések már a középkorban fejlődésnek indultak. Vallásilag az önvizsgálaton és az egyes ember öntudatán nyugvó jámborság tűnik fel, amelyből egyéni színezetű szellemi élet fakad. Politikailag nemzeti államok kialakulásának vagyunk szemtanúi, amelyek törekvéseit a központi hatalom céltudatos küzdelme jellemzi a nemesség, feudalizmus, valamint a császárság és pápaság egyetemes hatalma ellen. Végül kulturális téren mind jelentősebb lesz a nemzeti érzés kifejlődése nyelvben, műveltségben, tudományban. Az individualizmus irányzata mellett társadalmi téren egy új hatalom is megjelenik, a városi polgárság, amely csakhamar a szellemi élet hordozója lesz. Különböző idegen hatások érik ezt a réteget és különösen a keletiek nagy erővel fokozzák az egyházban érzett csalódásait. Változás után óhajtozik, és Szent Ferenc szegénységi ideálja, a ferences mozgalom elmélyülése, az egyes emberhez szóló predikáció, misztika, testvériesség új szelleme a vallásos érzésben nagy fordulat előjelei. Az új hitérzés az ember és a természet közé az egyház által emelt falakat döngeti és a természet jelenségeiben testvért látva, új tartalommal tölti meg korának minden műalkotását. Az állami berendezkedés terén a kb. 1300-tól 1600-ig terjedő háromévszázados munka és küzdelmes fejlődés a modern állam alapjait rakta le, miközben az univerzális és feudális hatalmakkal folytatott elméleti és valóságos harcokban kialakította a nemzeti és hivatalnok államot.

A francia IV. Fülöp az első fejedelem, aki jogászaival a pápától és császártól független nemzetállam megteremtője lett. Az egyházi és állami élet területén kívül a polgárság külön utakon járó szellemi élete termékenynek mutatkozott minden új megnyilatkozás befogadására, amely — KONRAD BURDACH szép megállapítása szerint — felszabadította az újdók emberét a skolasztikusok fárasztó rendszere és dialektikája alól és kiemelte őt „a tompaságból, formatömkelegből, zavarosból és kicirkalmazottból a világosba, tisztába, egyszerűbe, egyenesvonalúba, jól formáltba, lezártba, szervesbe“, miáltal biztosította belső újjászületését és megifjodását.

A részletkutatás nyomán világosabbá lett a kontinuitás a középkor és újkor között, a megszakítatlan kapcsolat a latin világ szellemi hagyatékával, a humanizmus és renaissance termékenyítő és lendítő erejével. A latin nyelv szerepe az egyházban, állami életben, jogban, a skolasztikusok tamításai-ban, nemesak mint eleven kútfő, hanem mint az irodalom példaképe tudományban, a vallásos- és erkölcsi életben az antik szellemből táplálkozott épúgy, mint az Imperium-gondolat folytonossága. Ezen a téren tehát a fejlődés nem volt spontán, hanem hosszú évszázadok lassú áthasonító munkájának eredményeként hozott létre egy új életformát, szellemi, erkölcsi, művészi, tudományos, politikai magatartást. Már a középkor alkonyán az élet minden területén újjászületési folyamat figyelhető meg. A nagy egyéniségek történetformáló ereje is korábban jelentkezik, mint azt BURCKHARDT állította; olyan területen is kimutatható vezető szerepük, ahol ő azt nem is kereste. A korai kapitalizmus kialakításában övék a döntő szó, itt is az egyén teljes győzelme jelentkezik a tömeg fölött. A szociológus a renaissance-mozgalom egyik legfontosabb rugóját a társadalom elpolgáriásodásában, a laikus elem szerepvállalásában, a pénzgazdálkodás jelentőségében pillantja meg. Folytathatnók e jelenségek felsorolását, amelyek a burckhardti képet sok tekintetben átalakították és újabb színekkel gazdagították, de még csak a renaissance par excellence olasz volta ellen felmútatható kifogásokat foglaljuk össze röviden.

Az olasz renaissance elsődleges volta ma már sokak előtt vitathatatlan. A mozgalom roppant belső erejét és kifelé sugárzó hatását Olaszországban nemesak a klasszikus világ tárgyi emlékei, az antik szellemi hagyományok eleven hatása, hanem az olasz intellektus korai fejlődése és egyéb tényezők is elősegítették. A gazdasági élet magasabb fejlettsége már a középkorban több olasz várost nemzetközi jelentőségre emelt és Velencét, Firenzét, Pisát, Genuát a kor világgazdasági tényezőivé avatta. Egyrészt a városi élet fejlettsége, másrészt a feudalizmus

gyengesége, a társadalmi osztályok kevésbé merev volta mindmégannyi kedvező feltételei voltak az olasz renaissance szellemi-társadalmi kibontakozásának. Mindamellett az egyes országok múltjának földerítésén munkálkodó történettudomány az általa vizsgált népek életében, ha nem is oly ragyogó módon, de több-kevesebb erősséggel jelentkező renaissance mozgalomra hivatkozik, amely sem nagy egyéniségekben, sem szervezőkben, sem „uomo universale“-kban, humanistákban, nagypolgároknak nem szűkölködött. Nemcsak Itáliában, hanem egyebütt is az individualizmus a lelke az új műveltségnek és a nagy vezéregyéniségek északon épűgy, mint keleten az „olasz renaissance-ember“ nemzeti változatait jelentik. A magyar Mátyás király, vagy a Prágában székelő IV. Károly német császár beszédes bizonyítékai ezen megállapításnak. Ezt a munkát végezték el azok a kutatók, akik BURCKHARDT nyomán indulva a múlt század vége felé a renaissanceről alkotott képet fokozatosan átalakították és új színárnyalatokkal gazdagították. Az ő munkásságuk, amint azt ezzel a korszakkal foglalkozó egyik magyar kutató oly szépen fejezte ki, a renaissance folyvást bővülő fogalmát emberi, nemzeti és európai kultúrfogalomná alakította.

Lássuk már most, hogy kik, hogyan és mivel járultak a renaissance megismerésének teljesebbé válásához. Az első között a BURCKHARDT baráti köréhez tartozó HENRY THODE-t kell megemlíteni, aki 1885-ben megjelent szép könyvében *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien* az újjászületés idejét a 13.század első negyedére helyezi és szellemi gyökereit a művészet és irodalom területén a Szent Ferenc bensőséges, Istennel társalgó hitében kibontakozó, új fényű vallásos érzésben keresi. Mély átérzéssel tanulmányozta a Poverello lelkivilágát; a maradéktalan odaadás és szeretet, mellyel könyvének hőse az Alkotó és a teremtet világ iránt volt eltelve, épűgy reakció volt, mint követőinek és tanítványainak, a spiritualistáknak, mozgalma a teológiai tudakosság, az egyházi hatalom és uralom korabeli formája ellen. Az evangélium szellemében testet öltő szeretettől várták a renovációt, a nova vitát, s a kereszténység megújulása, az egyház reformációja lebegett vallásos-misztikus elragadtatásuk előtt. Ez a mozgalom, amely egy évszázadon át minden lelki törekvés gyökere maradt Itáliában, mint a szépség szeretete, a vallásos művészet legtisztább forrása a 14. század, valamint a későbbi renaissance művészetének hajtó erejeként működött. THODE rendkívüli érdeme a vallásos érzés megújulásának felismerése volt. A renaissance egyetemes hatását bizonyította a lélek és a hit területén is végbement változások kikutatásával. Másrészt egy új elméletnek szolgáltatott alapot; nevezetesen annak az elgondo-

lásnak, amely a renaissanceban az antik elem túlzott szerepével és hatásával szemben az egész mozgalmat a középkor méhében szunnyadó erők kibontakozásának tulajdonította és a görög-római hatás teljes elvetését hangoztatva a renaissance olasz eredete ellen is állást foglalt.

THODE nyomán KONRAD BURDACH a renaissance gondolatát a 13. század vallásos megújulási hitéből eredezteti. Szerinte az újjászületés gondolata, Szent Ferenc és Gioacchino da Fiore tisztán vallásos jellegű törekvése, világi és politikai elemek hatására lassan elvilágiasodik. Dante, Petrarca és mindenek előtt Cola di Rienzo gondolatvilágában a vallásos és nemzeti megújulás összefonódását látta. A kritika a 13. század vallásos hitéből eredő renaissance-gondolatot visszautasította, s a BURDACH előadásának középpontjába helyezett Rienzo vitatott alakját sokkal jelentéktelenebbnek nyilvánította, semmint, hogy egy síkra lehetne állítani Dante vagy Petrarca alakjával. De még így is nagy jelentősége van Burdach munkásságának, nemcsak azért, hogy a filológia módszerét alkalmazta a renaissance-kutatás számos kérdésére, hanem mert szempontjai gazdagságával egész iskolát teremtett Németországban és a külföldön is. Ezért érdemes lesz módszeréről és vizsgálódásainak legfontosabb eredményeiről néhány szót szólni. Kutatásai nyelvi és irodalmi jelenségek vizsgálatából indultak ki. Ő a nyelv- és irodalomtörténet szellemtörténeti kiszélesítésére törekedett filológiai módszerességgel. A német irodalom és nyelv keletkezésének problémájából kiindulva, kutatásai mindjobban kiszélesültek és átfogták a német, majd az olasz renaissance irodalom, művészet, tudomány, politika történetét. Eredményei alaposan átfestették azt a renaissance-képet, mely BURCKHARDT klasszikus műve nyomán közkeletűvé vált. *Reformation, Renaissance. Humanismus* című tanulmányában részletes alapos-sággal kifejti, hogy a renaissance szó soha sem jelentette az ókor újjászületését, hanem a XIII. és XIV. századi emberek vágyakozását egy teljesebb, megújult élet után. A klasszikus világ kincseinek, képzőművészeti alkotásainak, gondolatvilágának feltárása és utánzása csak másodrangú szerepet játszik ama korszakalkotó szellemi folyamat mellett, amely a lelki-életet elmélyítette, az egyéniséget felszabadította, a kutató szellemet a természet felé, mindennemű dolgok megismerésére irányította. A renaissance és reformáció szerinte rokon fogalmak, melyek vonatkoznak Rómára, Itáliára és Krisztus egyházára. A renaissance alapgondolata az emberi múlandóság, a dolgok örök változásának felismerése, s mint vigasz annak a tudata, hogy az emberi nagyság tovább él a hírnév által. A renaissance az antik kultúra feltárásával a nemzeti öntudat gondolatának is megvetette alapjait. A renaissance

nincs ellentétben a keresztény vallással, hanem épen a vallásos felemelkedést eredményezte. BURDACH szembeszáll azazal a felfogással, amely a renaissanceban és a humanizmusban a nemzeti fejlődés ellenségét látja és hangsúlyozza, hogy a renaissance és humanizmus együtt születtek a nemzet fogalmával. A humanizmus születési órája az olasz nemzeti öntudat ébredése volt. Ebből következett egy új világszemlélet, amely az emberi fejlődés területén a nyelv, a stílus, a művészet, a tudomány, az államvezetés új fogalmát teremtette meg. A humanizmus és a renaissance felsőbbbbséges, arisztokratikus mozgalmak, amelyek az egyén belső világát, az egyes ember szellemi felemelkedését szolgálják, nem pedig a tömegek megszervezését. Jelentik a sóvárgást az emberi élet ősi formái, a természetes érzés, az egyszerűség, a tisztaság, a nagyság, a szabadság, a világosság, a ragyogás, a formák harmóniája, az élet örömei, díszei, ünnepi pompái után. Régi kultúrális hagyományok örökéből sarjadtak. Arisztokratikus jellegűek, s ezért kellett később a reformáció hullámszásának, amely teljesen távol állt ettől az arisztokratikus alapvonástól, élesen elhatárolódnia a renaissance-tól és a humanizmustól. Éppen ezért lehetetlen eredetüket népi és politikai fogalmakból végigkövetkeztetni.

Nagy szeretettel foglalkozott BURDACH a sokak által misztikusnak bélyegzett, különös küldetést érző romantikus Cola di Rienzo alakjával, aki 1347 májusában jutott uralomra, amidőn önmagát konzuli méltósággal ruházta fel. Első sikertelen kísérletezése után a Prágában székelő IV. Károly császárhoz siet s jövetelét híre megelőzi, hiszen Petrarca, mint Camillust, Brutust, Romulust emlegeti. Ékes szavaival bűvöletbe ejti a német kancellária tisztviselőit. De a józanul gondolkodó császár az Avignonban székelő pápai udvarba küldi és ennek segítségével ismét Rómába kerül. Szenátorrá lesz, de sem címe, sem politikai belátása az annyira óhajtott régi római nagyszerűséget nem varázsolhatták vissza. Kormányzása kudarcot vallott, esztelen pazarlásai miatt menekülnie kellett, ellenfelei meggyilkolták. Uralma Róma és Itália történetében csupán rövid közjáték — mégsem múlt el hatástalanul: az idők méhében nyugvó eszmélkedések, formátlanul gomolygó hangulatok megerősítésére szolgált. Dante, Petrarca világruralomról és Itáliáról szóló eszméihez és eszményeihez a saját küldetéshitét vegyítette. Vallásos rajongás hangján nyilatkozik leveleiben az örök Róma eszméjéről, a világ belső megújulásáról, a kultúra újjászületéséről. Határtalan rajongása az örök város múltját, jelenét és jövőjét összekapcsoló képzelgéseiben, szimbolumokat valóságra váltani akaró igyekezete vallásos és antik ceremóniákban keresett kielégülést. Allegorikusan felfogott koronázásai, a misztikus fürdő Con-

stantin keresztelő-medencéjében az újjászületés és megújulás külsőleg is megfogható kifejezései voltak. De álma a hétköznapi valóságok és történetek erején szertefoszlott. Személye izgató talány maradt, eszméinek vizsgálata pedig egy új korszak kifejlődését sejteti. BURDACHnak a római néptribunusról rajzolt alakját, mint már említettük, a kritika kétkedéssel fogadta, szerepét a renaissance mozgalomban hatás nélkül valónak minősítette. A nagy német kutató azonban nem a rövid lélekzetű uralom sikertelensége alapján, hanem a gondolat — az újjászületés eszméjének — autonóm szemzőgéből vizsgálta Rienzo eszmevilágát és így be tudta illeszteni törekvéseit az emberi teremtő gondolat ama szakadatlan láncolatába, amely az emberiség történetét megindulása pillanatától az idők végezetéig fogja kísérni.

BURDACH nyomán a tanítványok és követők az általa alkalmazott módszer segítségével egyes részletkérdések vizsgálatához láttak. PAUL PIUR, a középkor eszmeáramlatait kutatva, szinte már pontokba szedhetőleg állapítja meg a középkorban megtalálható megújulást és újjászületést jelentő mozgalmakat és kimutatja, hogy a vallásos- misztikus újjászületés Szent Ferencben és a ferences umbriai lirában mutatkozott a legszebben. A gyakorlati egyházi mozgalom az elvilágiasodott egyház visszatérési törekvése volt az apostoli egyszerűséghez és szegénységhez. Az „antik—keresztény—sybilli—romantikus“ mozgalom megigazulást hirdetett az „ezeréves békeországban“, földi paradicsomot a „békecsászár“ vezetése alatt. Végül a nemzeti-római gondolat az örök Róma megújulását hirdette. KARL BRONSKI, ugyancsak BURDACH módszerével, Róma újjászületésének és a Rómagondolatnak a késő antiktól a renaissance-ig terjedő tradícióját bizonyítja.

A század elején a közép- és újkor közötti bensőséges kapcsolatokat hangoztatta a művészettörténész CARL NEUMANN is s egyben az antik hatás túlzott jelentősége ellen foglalt állást. *Byzantinische Kultur und Renaissance Kultur* c. dolgozatában az autonóm, antik elemektől mentes, a középkorból sarjadó renaissance-eredet gondolatát és az északi népek vezető szerepét hangoztatta az új műveltség kialakításában. Nagy tudományos apparátussal és fényes dialektikával igyekezett bizonyítani, hogy az antik szerepe a renaissance szellemi és művészeti életében alárendelt jelentőségű volt, mert például északon az előbbi befolyása nélkül az individualizmus és realizmus hasonló fejlődését figyelhetjük meg, mint Itáliában. NEUMANN szerint, ha az antik szerepe oly döntő lett volna, mint azt sokan állítják, akkor a bizánci kultúrában oly jelentős antik elemek egy renaissance mozgalmat hoztak volna létre; pedig ennek ellenkezője történt,

a bizánci műveltség nem fejlődött, hanem megkövesedett. Így tehát sem Itáliában, sem Bizáncban nem az antik fakaszott új életet, hanem a középkori keresztény élet és nevelés s az u.n. barbárság. A renaissance nem más, mint a középkor teljes továbbfejlődése, és bátran mondhatjuk, hogy Raffael és Michelangelo világnézete Szent Ferenc és Dante világnézete. Az itáliai renaissance csupán egy része Nyugat mozgalmának az individualizmus felé; ez a középkor eredménye és legfinomabb virága.

NEUMANN gondolatébresztő, szempontokban termékeny tételét fejlesztette tovább JOHANN NORDSTRÖM „Középkor és renaissance” c. könyvében, a két kor összefüggéseit vizsgálva és Itália elsőbbségét tagadva a mozgalom megindításában.

A renaissance és az antik viszonyáról végső összegezőként a következőket mondhatjuk. Az antik az emberiség életéből soha sem tűnt el. A humanisták véleménye szerint a 14. században új életre kelt a feledés homályából. BURCKHARDT a renaissanceban olyan kultúrfolyamatot látott, mely az olasz szellem és az újra felismert antik összetalálkozásából született. Az olasz szellem pedig az ő szemében jó adag antik jelleget tartalmazott. A renaissance az antik földön létrejött olasz szellem alkotása. A kérdés NEUMANN és THODE polemikus kísérletei óta a következő: mit jelent az antik abban a kultúrfolyamatban, amely a 13. század óta kezdődött Olaszországban és a 16. század első negyedében elérte tetőfokát; benső lényegét alakítja-e, vagy csupán a művészet és élet külső, dekoratív jellegét határozza meg. Az antiknak a középkori világban elfoglalt helyzete kell, hogy megadja a feleletet. Erre a kérdésre a kutatás mindig csak azzal felelhet, hogy az antik sohasem veszett ki, az egyházban mindig élt. Behatóbb vizsgálat „a középkori antik” három életkorszakát különbözteti meg. A 12. századig nem egyéb, mint pedagógiai segédeszköz, a magasabb szellemi formálás egyik eszköze s nem szellemi értéktermelő, nem új gondolat szülője. A 12. és 13. században megtörik ez a szerep. Az antik ismét beszédessé válik. A jogtudomány jár elől; Justinianus jogában az olasz jogászok a megismerés örök forrását látják, később pedig a tekintélyt. A teológia, a skolasztika az antik bölcselőtben az örök bölcsességbe vezető tudományt látja. A késő római jog, a görög-római filozófia alkotása előtt a lelkesedés lángja lobog. A harmadik periódusban, a 13. század második felében, az antik a jog és a bölcsélet teréről kiárad és a szellemi élet egész területét meghódítja. Mindenütt az antik az eszménykép és Petrarca már ezen egyetemes hatás megtestesítője. A tudomány és művészet, állami és magánélet megnyilvánulásai az antik példák után igazodnak. Az antik recep-

ciója minden téren bekövetkezett, még pedig — amint a német tudomány mondja, — újrafelvétel „Wiederaufnahme“ és nem újjászületés következett be. Az antikból új műveltségi ágak épültek a középkori kultúrába. Mint ahogy minden magasabb kultúra érésében és növekedésében a meglévőt történeti szükségszerűséggel felszívja, átdolgozza, úgy a középkori világban is az antik nem a humanisták, vagy büszke olaszok szellemi játéka volt, hanem ennek a szükségszerűségnek elkerülhetetlen bekövetkezése az egész nyugati kultúra számára. Ugyanakkor a nemzeti kultúrák növekedése is megindul. Az olasz műveltség antik-nemzeti összefonódásában, a trubadur költészet remekein, a Minnesangban az antik ép oly eleven erővel él, mint az új, a nemzeti. Dante művében a skolasztikus, aristotelesi eszme, vagy az Aeneis formaképző hatása olyan elemek, melyeknek bizonyítása szükségtelen. Az olasz műveltség legnemzetibb elemében is az antik mint táptalaj van jelen mindenütt. A szellemi élet területét elhagyva, a képzőművészetben először Itáliában a 12. század végén vagyunk új jelenségeknek szemtanúi. A festészet és szobrászat a valóság megragadására törekszik. A fényes, szabad belső terek kiképzése és megalkotása a renaissance építészet feladata, a román művészet szűk, zárt és sötét elemeivel szemben. A festészetben Giotto a realizmus első mestere, kompozíciója csak a legszükségesebbet nyújtja. A plasztikában ugyanezt míveli Pisano. Az antik emlékek hatása mindenütt felismerhető. A későbbiek, Donatello, Brunelleschi Rómában tanulnak mindent: rajzot, formát, térképzést stb., mint ahogy az antik hatás érvényesül a meztelen test 15. századi diadalában is. Nem kevésbé jelentős szerepe jutott az antiknak a történetírásban. Ennek fellendülése a városi élet virágzásával kapcsolatos, de kezdetben a szűkebb haza dicsőségét szolgálja. Az első történetírók alig látnak túl városuk szűk horizontján; az antik még nem létezik számukra. A latin szerzők megismerése új utakat nyit meg előttük. A 14. és 15. században Poggio, Bruni, Biondo humanista történetírók már a tervezés, kidolgozás logikai, sorrendi, állampolitikai közösségi szempontjai szerint dolgoznak. Ha kisebb is a népszerűségük e jórészt latinul írt műveknek, magasabb feladatok öntudatosítói lesznek és előkészítik Machiavelli és Guicciardini útját és a tudományos humanista irányt nemzeti-népivel kapcsolják össze. Az antik példák és tanítások segítségével így alakul ki először Itáliában a nemzeti történetírás.

A renaissance Itáliában az antik nélkül elképzelhetetlen. Ez volt támasztéka a fejlődésnek, az új szellem kialakulásának, s másrészt ez volt a mintakép, de amint a kiváló Walter GOETZ írja: „ámbar a befejezett mindég nyomasztó a későbbi törekvésekre, az emberiségnek még mindig volt annyi teremthő

ereje, hogy a nagy példaképek gátló hatását legyőzze“. Az olasz renaissance-ember ezt a küzdelmet szerencsésen megvívta: „amit az antikból elvetettek, az a nem teremő anyaghoz tartozott, amely minden időben látszólagos tevékenységgel csak az átadásból él. A renaissance legnagyobbjai tudták, hogy mit köszönhetnek az antik példaképnek. Hogyha a 13. században volt a nyugati népeknek egy általános felemelkedése, amelynek nem volt szüksége az antikra, akkor fölmerül a kérdés, miért csak Itália tudott egy új gondolatvilágban gyökeredző nemzeti kultúrát teremteni. A többinek az útja aztán csak ezen a kultúrán át jutott előre. A felelet kézenfekvő: az antikkal való összeköttetés az, amely Itáliának e nagy előnyt nyújtotta. És pedig összeköttetést egy kultúrával, amely nem mint Byzánchban értékelés nélkül való mindennapi kenyér volt, hanem amely valódi tartalmában újra felfedezve, mint valami új, nagy, magával ragadó jött e világba. A történelem titka abban a módban van, ahogy az egyes jelenségek fellépnek...”

II.

„Középkori“ renaissance mozgalmak. Haskins, Boulenger, Huizinga vizsgálatai. A francia tudomány szerepe a renaissance-kutatás körül. Sismondi, Gebhart, Sabatier, Nisard, Funck-Brentano munkássága. Gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok alkalmazása Halvdan Khot és von Martin műveiben. Vallásos érzés és renaissance. Zabughin új irányú kísérlete. A korszak bölcséleti törekvéseinek felderítése. Cassirer kutatásai. A német, francia és olasz gondolkodás főbb irányvonalainak összefoglalása. A renaissance gondolkodók, humanisták és filozófusok szellemi világának tisztázása G. Gentile: *Giordano Bruno e il pensiero del Rinascimento* c. könyvében.

A középkor jelentőségét az újkor kialakításában nemcsak a történetírás hangoztatta. A művészettörténészek már igen korán felhívták a figyelmet a flamand művészet egész területét át meg átható realizmusra, amelyet sokan az olasz renaissance-művészet jellegzetességének tartottak. A művészet-történet megállapításai, az antik hatásokat és a renaissance par excellence olasz eredetét tagadó nézet újabb kutatások megindítói lettek. A középkor behatóbb, kisebb időszakokra osztott tanulmányozása Itálián kívüleső, korábbi renaissance mozgalmak meglétét hangoztatta s egyszersmind azt is, hogy mindaz, ami a XV. és XVI. században történt, a középkor erőinek és törekvéseinek kivirágzása volt. Több kutató a 12.

században egy általános renaissance mozgalom századát fedezte fel, melyben a főszerepet az új törekvések francia hajtása vitte. Hangoztatták, hogy az individualizmus és realizmus jelentősége, hatóereje és szerepe a középkorban semmivel sem volt kisebb, mint az olasz renaissanceban. A kontinuitás gondolata a két történeti korszakot mind több szállal fűzte egymáshoz és ez az általánosabb, több század fejlődését felölelő szemlélet az olasz renaissance-t a műveltségbeli megújulás csupán egyik fázisaként fogta fel, mely kisebb-nagyobb időbeli különbséggel Európa egyéb részein is lejátszódott. Ezen vizsgálódások eredményeként Nagy Károly, Nagy Ottó, II. Frigyes udvarában virágzott renaissance-ről, sőt bizánci újjaszületésről is igen érdekes és értékes tanulmányok jelentek meg. Az új felfogás nagyvonalú összefoglalását az angol HOMER HASKINS végezte el. Utána J. BULENGER könyvének címében is jellemző módon juttatta kifejezésre álláspontját: *Le vrai siècle de la Renaissance* — szerinte — a XII. század s a mozgalom elsőbbségét Franciaországnak követeli, ahol a következő évszázadban az európai kultúra minden lényeges jegyét már megtalálja. Nem ennyire általános és más felfogást kizáró módon foglalkozik a középkor életével a hollandi kultúrtörténész, JAN HUIZINGA, aki a *Középkor alkonya* c. művében tulajdonképpen a francia és németalföldi korforduló idejének vizsgálatával a középkor két utolsó századának gondolat- és életformáját foglalja össze pompás képekben. A képzőművészet s elbeszélő források finom elemzésével és megszólaltatásával a középkor végét akarja jellemezni. A kor csupa végletes ellentét-párokban éli sajátos formáját. Az élet féktelenségével szemben ott áll a honvagy az örök után, menekülés a kemény valóságoktól a szép látszathoz, amivel szoros összefüggésben áll az életformák messzemenő stilizálása, hogy megteremthesse a nemes harmonia légkörét. Az érzelmes pesszimizmussal telített burgund-korszak hősi álma és lovagideálja ellentmondásban van az arisztokrácia ellanyhulásának tüneteivel, kultúrelétének társasjátékká válásával. Új ideálok keresnek kibontakozást, a természetben való munka és mérsékletes élet után. Az élettevékenységek egyre külsőséesebbé válnak, például a szentek tisztelete már a reformáció idején csupa külsőség volt. A vallásos egyéniség, istenfélelem és világiasság egymáshoz való viszonyának aránytalan keveredései, érzés és szimbólum egyensúlyának hiánya s különösen a vallásos dolgokban az utóbbi veszélyei, a mindennapi élet gondolkodásformái mind helyet kapnak ebben a mélyen járó fejtegetésben. Ami a renaissance-kutatásra nézve a legfontosabb eredményt jelenti, HUIZINGA megállapítja, hogy az új forma eljövetelel, forma és szellem nem fedték egymást. A középkor sorvadó életformái, szimbolizmus-realiz-

mus, a kor végén megkövesednek és a lovagi életideál egy hanyatló kultúra végső helyzetét jelenti, nem pedig egy új, kibontakozóban lévő korszak hajnalát. Az egyesek a XV. századi Franciaországban, ha humanisztikus formát is öltenek, még nem vezetik be a renaissancet. Hangulatuk, tájékozódásuk még középkori. A renaissance majd csak akkor jön, amikor utat tör a boldog belátás, hogy a régi emberiség minden nagyszerűsége visszanyerhető.

A „középkori renaissance“-okat bizonyító nézetekről a kutatás és kritika azt a megállapítást vonta le, hogy e renaissance-nak jelzett mozgalmak és jelenségek, ha valamivel szemben megújulások is voltak, nem hasonlíthatók az itáliai renaissance-hoz, sem benső természetükben, sem kiterjedésükben. Ezek a renaissance-mozgalmak, a középkori társadalom egészen kicsiny rétegeire, az uralkodó legszűkebb tanult kíséretére szorítkoztak, vagy néhány kimagasló személyiség életművében találhatók fel. Így például a karoling-renaissance szegényes volta, néhány valóban írástudó ember szellemi erőfeszítése az elemi ismeretek közlésére, művelődési tradíció megteremtésére az őket körülvevő társadalom teljes közömbössége mellett, összehasonlíthatatlan a legkisebb olasz renaissance város eleven, pezsgő szellemi-társadalmi alkotó jelentőségével. Másrészt az a törekvés, különösen NEUMANN-nál és NÖRDSTRÖM-nél, mellyel az antik elemek hatását igyekeztek kisebbiteni, vagy azt egyenesen tagadták, épen az egyes „korai renaissance“-kutatások nyomán lett egyre valószínűtlenebb. Bebizonyosodott ugyanis, hogy mindenütt, ahol ilyen mozgalmak lejátszódtak, a legfőbb törekvés épen a latin műveltség minél tisztábban való megőrzésére irányult. A középkori keresztény műveltség a görög-római műveltség termékeny talajába bocsájtotta gyökereit. E műveltség őrzői és művelői a legnagyobb szeretettel és gondnal ápolták a barbár áradatban elmerülni látszó műveltség elemeit — a „Romania“-t, ahogy azt maguk a kortársak emlegették. A latin nyelv ismerete, gondozása, a szellem hagyományai az egyházatyákban, törvényekben, a klasszikus irodalmi emlékek kezdetleges terjesztésében, a klasszikus örökséget századokon át fenntartották és a 15.—16. században kibontakozó új műveltséget eddig soha nem tapasztalt módon megtermékenyítették. Mindez világossabbá tette az antik tagadhatatlan jelentőségét és az egész mozgalomban Itália primátusát.

E kutatásokból a francia tudomány is kivette részét. Franciaország sajátos helyzete kövekeztében az idegen, főleg olasz hatások, és a francia irodalom történetében oly előkelő helyet elfoglaló klasszicizmus korszakának előfeltételeit és gyökereit kutatva a nemzeti jelleggel jelentkező átalakulásban. Időben az elsők között BURCKHARDT könyvének fordító-

ját kell említenünk, ÉMILE GEBHART-t és PAUL SABATIER-t. Mindketten THODE nyomdokain haladva, a válásos-művészi elem benső kapcsolatainak jelentőségét hangsúlyozták az olasz renaissance eredetéről és Szent Ferencről szóló tanulmányaikban. DESIRÉ NISARD az irodalmi kritika területéről fordult az irodalomtörténet felé. Harcban állott a romantikus iskola általános törekvéseivel, azokat mint a jó ízlés eltévelyedéseit ostromozta és kortársait a klasszikus eszmények követésére intette. Példaképe a 16. század irodalma volt és ez vitte őt a renaissance kutatása felé. A középkori francia irodalmat mint „*Mart confus de nos vieux romanciers*” emlégeti és törekvéseit sem mire sem becsülte. Annál többre tartotta a 16. századot, mert az előkészítette XIV. Lajos korának klasszicizmusát. A 17. század alkotásai normákul szolgáltak a renaissanceről vallott nézeteihez. A genfi születésű PHILIPPE MONIER a század elején a „*Quattrocento*” c. művében e korról adott szép összefoglalást az általános eredmények alapján. Az ugyancsak genfi SIMONDE SISMONDI *Histoire de la renaissance de la liberté en Italie* c. művében, mint az „Ifjú Itália”-gondolat nemzeti-szabadelvű szöszölője, az újjászületés és humanizmus mozgalmát az olasz comunékban kifejlődött közszabadságok eredményének tekinti. A szabadság fogalmát azonban modern liberális színezettel vetíti vissza az olasz város-államok korába és a két mozgalmat olyan politikai jelenséghez köti, amely azok eredetét, mibenlétét nem magyarázza kellőkép. Azzal, hogy a renaissance eredetét Petrarca és Rienzo személyéhez fűzi, az olasz hagyomány alapján áll, de korának törekvése és politikai eszménye, a liberális nemzetállam, valamint a személyes és közszabadságok nem olyan értékmérők, amelyeket a történeti múlt egy szakaszára alkalmazva, annak sajátos mibenlétét sikerülne teljes tárgyilagossággal megragadni. FUNCK-BRENTANO *La Renaissance* címmel essayszerű munkában foglalta össze e korszakról írott tanulmányainak eredményét. Sajátságos szemlélete szerint a renaissance törést jelent a francia nemzet életében. Az olasz művelődési hatás, az olasz renaissance sajnálatos módon elsenyvesztette a francia géniuszt. Abból indul ki, hogy eszménye, a francia gótika, messze felülmúlta a görög művészet alkotásait s a Rabelais által „*Nuit gothique*”-nak nevezett korszak ropant gazdagsága, egész kultúrája minden renaissance alkotás fölött áll. Tagadja, a már említett NORDSTRÖM tézisére való hivatkozással, az olasz renaissance elsőbbségét. A középkorból kibontakozó újjászületésről rajzolt képe azonban eléggé hiányos. A humanizmust, mint a múlttal szemben visszahatásként létrejött mozgalmat fogja fel és eredetét a 15. század végére helyezi. A latin-görög tanulmányokon kívül ható erőkről, neve-

zetesen az arab kultúráról, firenzei humanitásról, olasznyelvű nemzeti irodalomról nem vesz tudomást. A renaissance legfőbb mozgató erejét a felfedezésekben látja: az újvilág e kincseinek Európába való áramlása — szerinte — az új kor legfontosabb eseménye. Ez okozta a politikai, vallási, gazdasági válságokat és ebből magyarázható minden átalakulás, amely Európa népeit a középkorral való szakításra kényszerítette.

A renaissance-kutatás területén új szint jelentett a társadalomtörténeti szempontok alkalmazása, melynek segítségével az átalakulás egyik összetevőjét sikerült megragadni. A norvég HALVDAN KHOT a renaissance keletkezését a vallási és gazdasági tényezők hatásában leli meg. Minden vallási megnyilatkozásnak egyforma szerepet tulajdonít. Szerinte a THODE által felismert ferences mozgalom jelentősége semmivel sem haladta meg a késő középkor szektárius és eretnekmozgalmait; ezek együttesen vezettek a renaissance felé. A firenzei kapitalista jellegű gazdasági fejlődés a 13. század második felében szétzúzott minden rendi korlátot és egy úgynevezett gazdasági individualizmust hozott létre, amely egyik előfeltétele volt a szellem felszabadulásának. A renaissance-nak Olaszországban való elterjedése párhuzamosan halad a kapitalizmus európai elterjedésével.

Hasonló szempontok alkalmazását kísérelte meg ALFRED von MARTIN *Soziologie der Renaissance* címen megjelent könyvében. A tipikus jelenségek kidomborításával, a renaissance egyszerűségéből általános érvényű törvényeket igyekszik kihámozni. A renaissance szellemét kutatja, amit azonosít a gazdasági, polgári és kulturális vezetőrétegek szellemével. A renaissanceot mint olasz jelenséget fogja fel, amely legtisztábban Firenzében tanulmányozható, ahol a gazdag polgárcsaládok, hidegen számító pénzemberek, üzleti ügyeiket racionális kettős könyvvitellel rendbentartó kereskedők váltják fel a nemességet. A nagy polgárság pénze segítségével az alsóbb rétegeket is megszervezi és ezek támogatásával félretolja az eddig uralkodó osztályt. Ahol a nemesség az új társadalomból nem akar kihullani, ott maga is kereskedőpolgár lesz, összekeveredik a polgári családokkal és velük zárt kereskedelmi arisztokráciát alkot. A hatalomra jutott kalmárszellemű polgár jellemének számító üzleti vonása az élet egész területén uralkodó lesz. Az állam, a háború kapitalista vállalkozás. Ez utóbbi vállalkozója a condottiere, aki üzletszerűen kezeli a maga foglalkozását, ahhoz csatlakozik, aki többet ígér. Az államot a kereskedői—katonai elemekből képződött réteg a maga érdekei alá rendeli és politikai elhatározásait gazdasági megfontolásoktól teszi függővé. Új államformát is teremt: a tiranniát, amely pénzgazdálkodásra épül, minden hatalmat egy ember kezébe összpontosít s a rendi jogok és

kötelességek helyébe az államrezont ülteti. A hagyományos közösségi kötelékek megszűnnek, tárgyas, racionálisan szabályozott irányelvek lépnek előtérbe. Az új állam vezetésében a vezető személyi erényei, a cél érdekében semmiféle eszköztől vissza nem riadó, jogot tipró határtalan becsvágy érvényesülnek. Vezetőivel egy úton halad a gazdag polgár, akinek életelve az eszközök válogatása nélkül minél többet szeretni. A műveltség is racionálissá válik: a polgár az Istenhez való viszonyát szerződésszerűen képzei el. Az ismereteket gyakorlati használhatóság szempontjából értékeli. Az értelmén kívül esőtől elfordul, az általános felfogás szerint a világot nem a gondviselés, hanem az emberi munka, rend és előrelátás irányítja. A kialakuló szellemi arisztokrácia, a humanisták mindenben támogatják az uralkodó nagypolgárságot. Eszményképül a tevékeny életet hirdetik: minden ember annyit ér, amennyire az állam érdekében közreműködni képes. A nemességgel és papsággal szemben a születéstől független egyéni teljesítményt értékelik. A humanista eszmével szolgálja a kor polgári nagyjait, — emezek anyagiakkal támogatják a szellem emberét. Ám a korai renaissance ember idők folyamán veszít lendületéből. A kapitalista vállalkozó óvatosabb lesz, a vállalkozás helyébe a megtartás gondoskodása lép. A politikai hatalom birtokosa, a tirannus, dinasztia alapításra törekszik. E cél érdekében az állam is átalakul: az alattvalók engedményeket nyernek, jogokat kapnak. A humanista eszmény is változáson megy keresztül: a tevékeny életideál helyébe az élet kifinomult élvezetének hirdetése lép. A humanista képzettségű polgár a tevékeny élet helyett a visszavonultságot választja, a nyilvános szerepléstől idegenkedik, a vidéki élet az eszménye. A művészetben a realizmus, a természetes az eszményesítendőnek csak alapanyagát alkotja. A művészetpártolás és műalkotás nem közügy, mint eddig, hanem a fejlett ízlésű műpártolók ügye. A visszavonulni vágyó polgár hagyománytisztelő lesz, a tradíciók és formák őre. A társadalom arisztokratizálódik és a fejedelmi udvarok lesznek az új életforma középpontjai. Lassan minden és mindenki a fejedelem köré csoportosul; a humanista udvari alkalmazott lesz, a nemesek újra előnyomulnak, a polgárság felejteni igyekszik származását és eredetét. Az egész élet a barokk formák felé hajlik.

A racionális és transcendens elemekből szőtt világszemlélet és ennek társadalmi formája azonban nem volt hosszúéletű. A renaissance racionalizmusa erősebbnek bizonyult s a felvilágosodás mozgalmát juttatta diadalra. MARTIN előadása során nincs tekintettel a renaissanceban továbbélő középkori elemekre, csakis az új dinamikus erőket vizsgálja. A pénzre és felszabadult intellektusra, a középkori értékrendet

szétromboló szabad versenyre figyel, valamint az egyéniség mindent felforgató polgári életét kutatja. Vizsgálódásai során voltakép BURCKHARDT tételeit foglalja össze szociológiai terminológia szerint. A renaissancet követő reformációt az újjászületés ellenhatásaként fogja fel, a középkorhoz való visszakanyarodást lát benne, sőt annak egyenes folytatását. A renaissance minden jelenségét a kapitalizmus szellemével magyarázza. A műalkotásokban megnyilatkozó gyakorlatiaság, az exact tudományok kifejlődése mind a pénzgazdálkodásban gyökeredznek. Ez a szemlélet sok tekintetben túlzásokra vezet, egyetlen eredőre igyekszik zsugorítani a történeti élet bonyolult, ezer áramból táplálkozó képletét, viszont éppen egyoldalúságánál fogva sokszor plasztikus képet tud formálni a renaissance egyik oldaláról és a többi kutatók által néha kellőképp nem méltányolt összefüggésekre vet új világot.

Az állam, társadalom, művészet területén végbement újjászületés vizsgálata mellett a renaissancekutatás figyelmét, amint azt már említettük, igen korán a vallásos érzésben végbement változás természete és mibenléte is lekötötte. Az egyes személyek és törekvéseik által ébresztett mozgalmakra irányuló kutatás főként azt kereste, hogy az új vallásos érzés miben járult hozzá az egész renaissance-mozgalom előkészítéséhez, hogyan szabadította meg a középkori ember lelkiületét mindattól a kötöttségtől, ami az eljövendő világnézet kialakulásának útjában állott. Az orosz származású VLADIMIR ZABUGHIN *Storia del Rinascimento cristiano in Italia* c. művében ezen az úton továbbment és a középkori vallásosság renaissance formába alakulását kutatja. Törekvése a gyakorlati vallásos élet megrajzolása. Hogy erre minden oldalról kellő világosság essen, az irodalom, festészet, zene, szobrászat, építészet alkotásait a vallásos gyakorlattal való összefüggésükben vizsgálja. Megállapításai szerint a renaissance vallásos élet némely formái meglepően hasonlítanak a reformáció megjelenési formáira, ugyanakkor a Tridentinum gyökereit is meg lehet bennük találni. A renaissance-korban mértéktartó, józan vallásosság fejlődik ki, amely a középkorival ellentétben például a bűjtölés, önsanyargatás hitelét csökkenti, az élet örömeit hirdeti. Szentjei többé nem Istennel társalgó, magányba vonuló remeték, hanem a társadalmi gyakorlati erkölcs hirdetői. A keresztény renaissance lelki meghasonlásának, az ingadozásnak jeleiről sem feledkezik meg.

A filozófia-történet sem maradt adós e korszak bölcseleti törekvéseinek felderítésével. BURCKHARDT azt állította, hogy a renaissance ember, aki oly merész és előítéletektől szabad volt a világ felfedezését illetően, a filozófia terüle-

tén semmi eredetiséget nem mutat: mindvégig a múlt tisztelője maradt. Ezt a megállapítást a sok részlettanulmány és ERNST CASSIRER *Individuum und Cosmos in der Philosophie der Renaissance* c. munkája teljesen megváltoztatták. E könyv szerzője azt bizonyítja hogy a filozófia szóra méltó mozgalom fejlődött ki a 15. sz. derekától a reformációig. A német, francia, olasz gondolat főbb irányvonalait tanulmányozva Cusanus Miklós szintézisében feltalálja a skolasztikát, a keresztény középkor örökségét, a német misztikát, az olasz filológiát, amely az antik doktrínák tanulmányozását végezte el, a matematika és fizika tudományát, melyeket a párizsi ockamisták újíttak meg. Cusanus intellektuális és misztikus ismeretelmélete egy metafizikát tett lehetővé számára, amelyből az ember és világ megújított koncepciója vált lehetségessé. Cusanus metafizikai megfontolások alapján elutasítja a geocentrikus gondolatot. Az Isten és a világ-egyetem viszonyáról vallott nézete a pantheizmusba torkollott, amit a tridenti katolicizmus elítélt. A keresztény megváltás tanát a világnak Isten felé irányuló általános fejlődésébe állította, amivel elég tudatosan az eredendő bűn dogmáját gyengítette. A német bölcselő nagy hatással volt az olasz gondolkodókra; Leonardo ép úgy hatása alá került, mint a Firenzei Akadémia, Marsilio Ficino a kozmikus rendet úgy fogta fel, mint Cusanus, s osztja vele az emberi elmébe vetett optimista hitét. A továbbiak során CASSIRER a filozófia legfőbb kérdéseit vizsgálva, a szabad akarat és determinizmus kérdését felvető Giorgio Valla-tól egészen a determinista Pietro Pomponazzi-ig ívelő fejlődés útját követi. Közben Pico della Mirandola *Oratio de hominis dignitate* című művét elemzi és a szabad akarat bizonyítékát olvassa ki belőle. Már BURCKHARDT is a 15. század által az emberiségre hagyományozott legnemesebb szellemi alkotást látta Pico művében. Ugyanezt a felfogást tükrözi vissza Charles de Bouelles *De Sapiente* (Páris 1509.) c. értekezése, ahol Lefevre d' Etaples tanítványa a cusanusi eszmék népszerűsítését végezte el. CASSIRER ezt a művet tartja a renaissance-filozófia legjellegzetesebb alkotásának. A továbbiakban a determinizmusról szólva, azt részben az asztrológia eredményének tekinti. Ezt a tudományt Ficino és Pomponazzi alapítják, egyik a metafizikára, másik a fizika törvényeire. Pico a determinizmust az emberméltóság nevében elveti. Ezek a problémák el kellett, hogy vezessenek a legfontosabb kérdés, a lélek mibenlétének kérdéséhez. CASSIRER kimutatja, hogy Petrarca után hogyan ítéli el Cusanus is az egyéni lélek ellen szóló averroista tagadást. Végignyomozza a szeretet teóriáját Ficinonál, valamint annak metafizikai jellegét. Pico spiritualizmusa és a firenzei platonizmus ellen Pomponazzi kritikája hangzik fel, aki Aris-

toteles élettana értelmében elveti a halhatatlanságot. Közben egy erőteljes mozgalom indult meg a külső világgal való mind szorosabb érintkezés érdekében, melynek szépségeire Petrarca irányította az elméket. A 15. század tudósai úgy vélték, hogy a természetén a mágia erejével uralkodhatnak. Velük szemben Leonardo volt az első, aki a pozitív tudományról képet alkotott. Ő, ámbár a firenzei Quattrocento neveltje, mégis a legtávolabb van a neoplatonikus metafizikától. A matematikai szellem felé fordult, Platonhoz tért vissza, s amint a róla szóló szép méltatás kifejezi, az alexandriai bűvészkedést elvetve, Athént találta meg; a matematika és megfigyelés alkalmazásával Platon és Galilei között megteremti az összeköttetést.

A renaissance gondolkodók, humanisták és filozófusok szellemvilágát kutatja GIOVANNI GENTILE *Giordano Bruno e il pensiero del Rinascimento* című összefoglalásában. Vizsgálja a humanizmus szerepét, amelyet a renaissance előkészítésének tart. Az Olaszországból kiinduló mozgalmat a nyugateurópai gondolattal azonosítja, amely választófalat képez a középkor és újkor között. A renaissance ember minden életjelenséget felölelő szemlélete elszakad a naturalista nézőponttól, azt keresi, ami az emberhez tartozik és az élettel összefügg. A hit kérdésében GENTILE szerint nem lehet pogányságot említeni: a humanizmus amilyen mértékben nem pogány, olyan mértékben nem is keresztény. A léleknek, ha kételkedő is, meg volt a maga hite. Igaz, hogy erőt vett rajta bizonyos közömbösség, de ez csupán a vallás fennálló csökevényeivel szemben mutatkozott, amelyeket a múlt összességének tekintettek. A humanizmussal Olaszországban az ember elszakad az eddigi élettől és azt egész hagyományos vallási, politikai tartalmával együtt azzal a közömbösséggel kezeli, ami az esztétikai szellem sajátossága. Azok a nagy erények és szenvedélyek, amelyek a középkor emberének a lelkét betöltötték, lehangyatlannak és az egyéniség jut előtérbe. Az ember valóságos értékekre ébred. Annak a tudatára, hogy úr a természetén. Az olaszok szellemükkel, értelmességükkel kivívták a világ csodálatát, de ugyanakkor bezárkóztak az elvont gondolat birodalmába, pedig, amint GENTILE mondja, magukért és másokért fel kellett volna emelniök a szabadság zászlaját és felvilágosítaniok az elméket. Ennek a propagatív erejű tevékenységnek azonban külső akadályai voltak. Az új gondolatnak Itálián kívül a reformáció állotta útját. Ez a mozgalom felszabadította az egyént az egyház zsarnokságának külsőségeitől, de ugyanakkor bizalmatlanságot ébresztett saját erőikkel szemben. Az olasz individualizmussal semmi sem állott nagyobb ellentétben, mint ez a felfogás; ezért voltak a humanisták, a racionalizmus ősei, ellenségesebbek a protestantiz-

mussal, mint az egyházzal szemben. A továbbiakban Leonardo, Galilei, Giordano Bruno, Campanella műveit vizsgálja mindenütt kimutatva, hogy az indulás létrehozója a renaissance volt. Leonardóban nem a filozófust keresi, hanem a homo universalist, akit a művészetén kívül épen úgy érdekelt a tudomány, a számok, az építészet és szakértő mestere mind-egyiknek. Ez az embertípus nem veti el Istent, a vallást, a lélek halhatatlanságát, az erény jutalmazását, a bűn büntetését, de ugyanekkor nem kisebb érdeklődéssel fordul a világ és az ember dolgai felé. Galileit és Brunot leírt gondolataik, bizonyos felismert tények nyílt kimondása szembehelyezte a hivatalos egyházi felfogással. Giordano Brunóban Gentile a renaissance betetőzését és lezárását látja. Benne összegeződik a nyílt állásfoglalás a középkor platonizmusával szemben és az embernek, az ember világának: a földnek méltó piedesztálra való helyezése.

III.

A humanizmus kutatás múltja. Voigt alapvetése. Pedagógiai törekvésekkel kapcsolatos humanizmus-kutatás Jaeger munkásságában. Heinemann összefoglalása a görög és római humanitásról. A renaissance humanizmus körülhatárolása Sabbadini művében, a Metodo degli umanisti-ben. Eredetkérdés. A humanizmus és egyház viszonyának tisztázása Toffanin munkássága alapján. Egyes humanisták és központok történetének vizsgálata. A humanizmus, mint társadalmi produktum Brandi összefoglalásában: „Die Renaissance in Florenz und Rom“. Humanista életérzés. Nyelv és stílus. Vulgaris nyelv, irodalmi alkotások. Humanista tudomány.

Az immár több, mint nyolc évtizede folyó renaissance-kutatással egyidőben indult meg a humanizmus mozgalmának felderítésére irányuló tudományos munka is. BURCKHARDT kortársa a königsbergi GEORG VOIGT *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums*, valamint Enea Silvio de' Piccolomini c. műveiben az antik elemek felújulását, a közép- és újkor műveltségében játszott szerepét kereste. Azt vizsgálta, hogy a latin világ pusztulása után az ókori civilizáció elemei hogyan és miben folytatták életüket, s minthogy egy régi kultúra töredékei után kutatott, az általa vizsgált közép- és újkori kultúrát, amely a megváltozott feltételek következtében az antiknak semmi esetre sem lehetett továbbfolytatója, nem tudta kellő módon, öntörvényei szerint értékelni. Eredményeit a múlt eszményeihez és alkotásaihoz mérte, ily módon ama megállapítása, hogy a humanisták az antik utánpótlói voltak, mozgalmuk pedig befejezett tőkélyű mintakép másolásában

merült ki, a hibás kiindulási pont következménye volt. A lényeg, a humanizmus mibenléte rejtve maradt előtte. Antik hatásokat kereső szempontjai, ebből fakadó értékelései elterelték figyelmét a mozgalom önálló voltáról. Az általa rajzolt kép inkább a humanizmus általános törekvéseinek egyik oldalát mutatta, de a történeti fejlődés irányát nem tudta nyomon követni. Még így is BURCKHARDTtal sok pontban egyező eredményre jutott; pld. a korabeli életrajzok tanulmányozása közben felismerte az individualizmus korszakos jelentőségét. Legnagyobb érdeme, hogy megállapította az olasz szellemi életben Petrarcától a 15. század közepéig egyre erősödő antik hatás fontosságát és először használta a humanizmus kifejezést. Munkásságának jelentősége a humanizmus és renaissance közti elválaszthatatlan kapcsolatok tisztázásában rejlik, amely felé megtette az első és egyben legnehezebb lépéseket.

VOIGT nyomán a kutatók rendkívüli érdeklődéssel fordultak a humanizmus kérdései felé. Mivel az antik művelődés eszményei és hagyományai nemcsak a renaissance-kor ideáljait jelentették, hanem a 19. század legmélyebb emberi ideálkeresésének, jellem- és emberformáló, humanitásra törekvő nevelő céljainak is középpontjába kerültek, mindjobban előtérbe került az antik humanitás megismerésének vágya. A pedagógia szolgálatában, az alapvetés céljaira a legtökéletesebbet látszott nyújtani mindaz, amit ezen a téren az emberiség egy korszaka örök példa gyanánt hagyott az eljövendő emberöltőkre. Az oktatásügy modern fejlődése, a humanisztikus gimnázium görög-latin tárgyi ismereteket ápoló célkitűzései, az iskola és az általánosabb értelemben vett nevelés, ember- és jellemformálás HUMBOLDT nyomán az antik humanizmus mélyebb megismerése felé vezettek. A pedagógiai törekvésekből kiinduló kutatások WERNER JAEGER munkáiban a görög humanizmus tisztázását eredményezték. JAEGER arra a megállapításra jutott, hogy az emberformálás legtökéletesebb mintáit a görögségnek köszönhetjük. A görög lélek két sajátos diszpozíciója: a plasztikus szemlélet, valamint az, hogy érdeklődése középpontjában az ember áll, tette a görög népet a nevelés népévé. Szellemi termékeik egésze a nevelést szolgálta; Homeros, Hesiodos, vagy a törvényadó, a görög törzsek, az öntudatra ébredt nép formálói voltak. Hellasban a paideia fogalom a nevelés folyamatát, valamint az egész kultúrkincset jelentette. JAEGER munkásságában azonban nem egy kultúrfolyamat megismerésére törekszik, hanem, amint azt *Antike und Humanismus* c. kisebb dolgozatában is hangoztatja, nevelői eszményeinek eszközeit keresi a humanizmusban és a görögséget, mint örök példát állítja a humanum kialakítására hatni akaró nevelői törekvések szolgálatába.

A görög paideia fogalom tisztázását, s további felhasznál-

lását egy igen jelentős, az antik világ humanista eszményeinek megismerésére irányuló kutatás tette lehetővé. A görög és római szellemvilág hagyatékának, bölselet, irodalom, szellemi áramlatok, stb. beható vizsgálata nyomán a hellén-római humanizmus történeti fejlődése, gyakorlati célkitűzései, majd e gondolatok további sorsa az antik világ pusztulása után, egyre világosabbá lett. Számos jelentős tanulmány alapján foglalta össze az eredményeket HEINEMANN a *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* V. pótkötetében. Mivel a jelen dolgozat célja a renaissance-kori humanizmus ismertetése, azért a fentebb említett szerző nyomán csak egész röviden vázoljuk az antik humanitásgondolat történetét.

A humanizmus első megfogalmazói a görögök voltak. Az antik emberiség a szellem- és emberformálás gondolatát a görög filozófusoknak és költőknek köszönheti. Hesiodosznál Zeus a civilizáció istene. Herakleitosnál a magunk megismerése első feladatunk kell, hogy legyen, míg Demokritos a paideiát és didákét szinte a második emberi természetnek tartja. E gondolatok nyomán a görög ifjúság nevelése nemcsak a test, hanem a lélek formálására is irányult, s eszköze a zene és az irodalom volt. Az attikai kultúra a polis fogalmán nyugodott. A humanizmus zárt, csak a görögségre érvényes gondolatát az egymást követő bölseleti iskolák fokozatosan tágították. A szofisták új humanista ideál megteremtői lettek, amikor azt hirdették, hogy isten mindenkit szabadnak teremtett, senkit sem rabszolgának. Az etikai-kulturális tartalom Platon műveiben nyer tökéletes megfogalmazást, míg Aristoteles a humanizmus fogalmát a barbárokkal szemben a görög világra szűkíti. De a hellén világ kapcsolata a szomszédos és távolabbi népekkel a humanizmus fogalmát egyetemessé bővítette, amikor a perzsa, egyiptomi, hindu és zsidó szokásokkal és erkölccsel megismerkedett. A peripatetikus iskola a humanizmust, mint kultúraépítést az egész emberiség feladatának tekintette. A cinikusok kozmopolita gondolattá emelték s elvetettek minden megkülönböztetést görög, barbár, valamint rabszolga között. Az erőszak uralmát kárhóztató, a békegondolatot dicsőítő eszméiket a stoikusok a logos segítségével erősítették és az előbbi uralmát hirdették az élettevékenységek fölött. Továbbmenve ezen az úton a humanitás szellemi-gyakorlati követelményeit az ész alá rendelik.

A hellén világ bukása után a római szellem termékenyült meg mindattól, amit a görög műveltség alkotott. A nevelés és szellemformálás minden gondolata és eszköze görög örökség volt, amelyet a római világ több-kevesebb változtatással fejlesztett és alkalmazott. A szellem elsőbbsége, mint alapvető tétel szabta meg a római humanitas-ideált. Az erkölcsi elvek, a nevelés eszménye Rómában mind több esztétikai elemmel

bővült. Természetesen a humanitás eszményei a birodalom sajátos adottságai, politikai, társadalmi berendezkedése, uralmi formája következtében gyakran módosultak. Az eszmei elgondolások és megvalósításuk sokszor igen messze estek egymástól. A kozmopolita eszmény Rómában még erősebb, mint a görög iskola tanításaiban, épen az imperium világ-hatalom-voltánál fogva. A folytonosan gyakorlati feladatok előtt álló római embereszménye a birodalom minden polgára által származás, állapot, nem, kor és foglalkozás figyelembe vételével elérhető tökéletesség: mindenki teljes ember legyen a maga helyén. Ez a gyakorlati célkitűzés jegyében álló szemlélet Cicero világnézetében igen világosan felismerhető. Nála az önzés, önzetlenség, partikularizmus és univerzalizmus egyensülnek, a birodalom mibenléte, egysége és részeinek külön-sége csendül ki felfogásából. Az egyén élete az összesség szervezett életén nyugszik. Hogy az egyén szerepét betölthesse és a közösségbe illeszkedjék, a test és a lélek erőinek kifejtésére és egyensúlyára kell törekedni. A szellem elsőbbsége mellett az erkölcs fontossága sem marad el; az istenek és az emberiség alkotta világ mellett egy törvény uralkodik a „sympathia“, amely a világmindenséget átjárja. A „hideg“ erkölcsöt átható szeretet gondolata szépíti meg a mindenségen uralkodó ridegnek látszó sorsgondolatot. A római humanitas legfőbb gondolata a homo sapiens, eszközei erkölcsi, szellemi, nevelői és esztétikai természetűek. Voltak a római kor humanitas-gondolatában is szakaszok, amikor egy-egy célkitűzés a többi rovására keresett érvényesülést, de végső célja az emberebb ember, erkölcsi és társadalmi téren a filantrópia és a Seneca Amor-ja által irányított, nagy gazdagságot rejtő ember volt, aki az igazság és szeretet iratlan törvényeit éli és alkalmazza. az emberi együttélésben és minden embert, mint egy összhangzatos nagy egész részét tekinti. Mindez a kereszténység eszményeinek, az első küzdelmes keresztény századok munkájának az előkészítését szolgálta.

E sokféle kutatás legfontosabb eredménye az volt, hogy megállapította az antik humanitás fogalmát, sajátosságait, történelmi korszakait. Különválasztotta és elhatárolta a görög humanizmust a latintól. Ez utóbbin belül tisztázta a cicerói humanizmus különlegességét, az augustusi humanizmus sajátosságait. Az antik humanizmus teljesebb ismerete lehetővé tette a renaissance-kori humanizmus körülhatároltabb vizsgálatát, sajátos problémáinak megoldását.

Az olasz RÈMIGIO SABBADINI volt az első, aki felismerte a renaissance humanizmus autonóm voltát. A *Metodo degli umanisti* c. tanulmányában a humanisták görög és latin tanulmányait, lexikográfiáját, filológiai és történelmi kritikáját, a humanista tanítás módszerét, a humanista próza és költészet

stilusát vizsgálta. Az eredet kérdésében módosította ama felfogást, amely BURCKHARDT és VOIGT nézete szerint a mozgalmat Petrarca munkásságából magyarázta. SABBATINI kutatásai óta a 14. század klasszikus újjászületését Szicília és Magna Graecia területén látják, ahol a görög hagyományok megszakítatlan életet éltek. Egyebütt, mint Olasz-, Francia-, Angol- és Németországban a mozgalom latin alapokon nyugodott. Itália már a 14. században, mint szervező és közvetítő központ szerepel. Franciaországban az antik tanítások olyan mély érdeklődést és lelkesedést keltettek, hogy már a 13. században olasz latinisták formálásában is igen jelentős szerepe volt Páris környékének és Avignon-nak. De miként a renaissance-mozgalom igazi hazája Olaszország, úgy a humanizmus igazi otthona is a politikailag szétszabdalt, de kulturában egyre egységesebbé váló félsziget volt.

Utána GIUSEPPE TOFFANIN a *Storia dell' umanesimo* c. művében a humanizmust az egyház gyermekének tekinti. A keresztény és az antik kultúra már a római birodalomban, a kereszténység első századaiban kiegyenlítődött. Szerinte a római humanista hagyomány és az egyházatyák hagyománya egy és ugyanaz, sőt, a renaissance kibontakozását az egyház őrizte tradícióval szemben, a görög tudományt közvetítő arabok egyházellenes, materialista tanítása, a kolduló rendek és heretikuskok gondolatvilága, a vulgaris nyelvű népiesség gátolta. Az újjászületés gondolatát TOFFANIN a humanizmusban látja és sem a más forrásból fakadó spiritualizmusnak, sem a gazdasági-társadalmi tényezőknek nem tulajdonítja azt a jelentőséget, amelyet BURDACH vagy VON MARTIN kutatásai óta többé-kevésbé elfogadtak. Vagy amint FRIEDRICH VON BETZOLD mondja, épen az egyetemek, koldulórendek és polgári költészet korában, a középkori egyházi humanizmustól lényegesen különböző humanista szellemi mozgalom az olasz városok ifjúi világában virágzik ki. A renaissance kialakulásának értelmezését TOFFANIN az irodalmi élet vizsgálatára vett hangsúly következményeként állítja; ezért nem részesíti kellő figyelemben a renaissanceban kezdődő hangulati vallásosságot. Szerinte a renaissance és humanizmus a latinításon nyugszik, de bírálói kifogásolták, hogy nem hangsúlyozza eléggé azt a fontos körülményt, hogy a fentjelzett két mozgalom alapja az elegáns latinitás, s hogy nem tesz különbséget a középkor epikus és a renaissance esztétikus szemlélete között. Művének nagy érdeme, hogy a humanizmus és egyház viszonyát új szempontok alapján fejtegeti. A humanizmus ama törekvéseiről szól, amelyekkel az a bölcsességet és hitet akarta egyensúlyba hozni és ezt a filozófia terén Platonban, az irodalom terén pedig az antik írók és egyházatyák gondolatainak közösségében találta meg. Ezzel az általánossá vált fölfogást

módosította, amely a teológia és a racionalizmustól átjárt humanizmus eleve antagonizmusra ítélt küzdelmét vallotta. De mint minden megállapítás, amely a történeti élet sokféle változatosságát egy részigazság alá akarja vonni, TOFFANIN megállapításával szemben is felhozható, hogy a humanisták minden vallási hagyomány ellen megindított kritikai vizsgálata, amely a bibliát, vagy a természetfölöttit sem hagyta érintetlenül, az avveroista eszmék, asztrológia, neoplatonizmus, a kor meghasonlásának kétségtelen jelei voltak. Munkájában az erköles terén beállott zavarok, az új ember és világnézete itt-ott homályban maradnak.

A *Giovanni Pontano fra l'uomo e la natura* c. könyvében újabb és újabb bizonyítékokkal támogatja alapvető tételét, hogy a renaissance idején a humanizmus szövetségben állt a hittel és hagyományokkal és szemben állt az averroista tudománnyal. A humanizmust, mint Firenze kultúrájának gyümölcsét tekinti, amely Nápolyba is onnan került. Kétséggkívül Pontano a TOFFANIN értelmében vett „pietas umanistica”-nak a képviselője. Természetesen ez nem azt jelenti, mintha nem találtak volna alapot a kiegyezésre a természettudomány és a humanizmus között, hiszen többek között Ficino egész munkássága példa rá, hogy ezt az ellentétet is igyekeztek föloldani.

Két esztendeje megjelent *Montaigne e l'idea classica* c. pompás tanulmányában TOFFANIN egyfelől az olasz szellem és Montaigne kapcsolatait kutatja, másrészt hatását a modern gondolkodásra. Adatszerűen és belső okokkal egyaránt igazolja a meggyökeresedett fölfogással szembenálló tételét, hogy Montaigne igen erősen hatása alá került az olasz humanitás eszménynek és humanista módszernek, főként a pszichológiai módszert illetően. Pompás adalékokat nyújt a fölvilágosodás gondolatvilágának kibontakozásához, amikor a „jámbor vadak” föltűnését és útját figyelemmel kíséri a humanizmustól kezdve az emberjogokig. A lényeg azonban a régi tétel bizonyításán van, hogy Montaigne-ben a természet és a szellem szembenállása és viszonya annak az itáliai küzdelemnek visszhangja, amelyben a humanizmus és természet állott.

Az eredetkérdésen túl sor került az egyes humanisták, majd humanista központok vizsgálatára. Petrarca, Dante, Boccaccio gondolatvilága egész sereg kutató figyelmét az irodalmi alkotások tényezőinek vizsgálatára sarkalta. A személyiség kiteljesedését Petrarca és Dante alkotásaiban, a modern ember esztétikai természet- és tájszemléletét, az irodalmi formákban megnyilatkozó egyéni tudat kibontakozását tanulmányozták. A vaocluse-i trubadur írásművészetében, antikcsodálatában, személyiségének kifejezésére való törekvésében, a renaissance humanista minden sajátosságát plasztikusan

egyesül. Petrarca szerint az írónak eredetiségre kell törekedni, az „uomo singolare“. vagy az „unico“ az ideál, s amint tömören összefoglalta, „mindenkiné saját stilusában kell írnia“. Az Isteni Színjáték költője hasonlóképen az első renaissance emberek egyike. Dante-ban BURDACH óta nem a középkor művészi törekvéseinek legnagyobb és legkifejezőbb mesterét látjuk, hanem a keresztény misztika és antik irodalmi gondolatok páratlan, művész erejű ihletettjét. Egyéniség-fogalma, a „virtù“-nak egy egészen renaissance-szerű, erkölcsfölötti értékelése, a modern költőről való felfogása, nemzeti irodalom és nyelv megteremtésére irányuló akarata, politikai ideálja a renaissance-ember és a humanizmus legművészebb tolmácsolójává avatják.

A nagy írói egyéniségek mellett a társadalmi tényezők szerepe, a milieu, melyben a mozgalom életrekelt, KARL BRANDI *Das Werden der Renaissance, Die Renaissance in Florenz und Rom* c. műveiben taglaltatott először. A renaissance-kutatás körül nagy érdemeket szerzett német tudós az arnoparti városba helyezi a humanizmus bölcsőjét. Ez a humanizmus azonban már egészen más, mint az olasz, angol, francia praehumanisták mozgalma, néhány magányos elme arisztokratikus eszméje. A humanizmus Firenzében a 12. század végén, mint társadalmi produktum lép elő. A századfordulón megjelent művében (*Die Renaissance in Florenz und Rom*, 1899.) a címben megjelölt két városban kifejlődött renaissance-mozgalom mibenlétét vizsgálja, mivel — mint előljárójában kifejti, — e két jelentős központ történetében kerek és lezárt fejlődésfolyamat tanulmányozható: politikailag a demokrata Firenze monarchiává, a világi alapítású Róma egyházi állammá való átalakulása. A művészet fejlődése Firenzében, a beteljesülés pedig Rómában található. A nagy egyéniségek és szellemek Dantetől Michelangeloig ívelő sora e két város polgáraiból kerül ki. Röviden érinti BRANDI a renaissance eredetének kérdését, amelyet a középkor folytatásaként fog fel, miután a római műveltség szellemi és tárgyi emlékei, egész kultúráis hagyatéka nem veszett el a barbár századok során sem, hanem tovább élt az emberiség nagy tanítómesterében, az egyházban, mint a liturgia és kormányzás nyelve, a teológia gondolatrendszerében, mint a keresztény filozófia eszméltetője, a szervezetben, mint az egyetemes római gondolat őrzőjében és hordozójában. A világi, laikus élet nélkülözötte mindent a kultúr hagyományt, de engedelmesen alávetette magát az egyházi, vallásos szemléletnek. Néhány évszázad virágzó római-egyházi kultúrája és a germán hűbéri uralom után egy új társadalmi rend alakul ki és új kultúra virágzik. A folyamat Itáliában a leggyorsabb ütemű. Az olasz tengeri városok élénk gazdasági élete, egyre izmosodó kapcsolatai kelettel és

nyugattal, a norman lovagok uralma alá kerülő Szicilia keleti vonásokkal színezett államélete, politikája, keresztény kötöttségeket nem ismerő szabadsága, görög hagyományokat felelevenítő életformája, a császári uralom alól szabaduló szárazföldi városok, mind megannyi jelei a bomló középkornak. Társadalmilag a hadakozó nemesség szerepe megszűnik, politikai és vezetésbeli tapasztalatát a nemesség a városállamok szolgálatába állítja. A hatalomra való törekvés porba dönti a legitimitást és a gyakorlati célok minden téren elsőbbséget nyernek. A papság sem vonhatja ki magát a fejlődés általános iránya alól: szellemi egyeduralma darabokra törik, új társadalomban új szellem érvényesül, a gazdag anyagi kultúra új ideálokat keres és mindezt összefoglalóan az antik szépségeszményben és létérzésben találja fel. De a keresztény ideálok is felfrissülnek az örök alapokon, az evangéliumok szellemén. Szent Ferenc harmadrendje a városi kultúra egyházi életét újítja meg. A kolduló rendek népszerűsége mindegyik mély gyökereket ereszt. Olasz nyelvű prédikációik hatalmas tömegekben fejlesztik az egyéni vallásos érzés árnyalatait. Az első nagy hangadó Dante, aki a szerző szerint két kor határmesgyéjén a hanyatló középkor minden értékét összefoglalva, a renaissance jövetelét hirdeti. Forrón szeretett szülővárosa hatalmas léptekkel indul az átalakulás felé. Külső képe sokban középkori, várszerű sötét lakóházak övezik a keskeny utcákat, a monumentális építkezés egyelőre még csak egyházi célokat szolgál, de a céhek szervezetével a társadalmi változások is megindulnak s a selyemipar, posztókészítés, szűcs mesterségek virágzóvá teszik a kereskedelmet és magukhoz ragadják a város vezetését. A pénz a termelésben és a kereskedelemben egyre nagyobb szerepet játszik és a bankári tevékenység a tőkefelhalmozódás következtében túlterjed a város területén. A pápai kuria szolgálatában, a nagy pénzpiacokon mindenütt jelen vannak a firenzei kereskedőbankárok. Brüggeben, Párisban, Lyonban, Génúában, Nápolyban, Velencében a firenzei forint, a fiorino d'oro uralkodik. A Bardi- és Peruzzi-ház az angol külkereskedelmet tartja kezében. A kézműiparosok politikai uralmát a popolo grasso váltja fel, és szomszédai felé condottiereivel expansív politikát folytat. A társadalom képét irodalmi formában Boccaccio novellái s a Giovanni da Pratonak tulajdonított *Paradiso degli Alberti* tükrözik. Az új szellemiség arculatát Petrarca formálja: a végtelen természet elemeit az emberi lélek vágyakozásaival vegyíti és eleddig ismeretlen hangon szólaltatja meg. A klasszikus eszményeket, formát, szépséget, az ismeretlensé váló cicerói levelek kifejezési formáit s a stílust minden skolasztikus kicsinyességtől megszabadította, a költői nyelvet és formát modern szellemmel töltötte meg. A szemé-

lyiség, az én kiformálása és egyéniségének büszke tudata avatják Petrarcát az újkori poeták ősévé. Az említett írók élete és példája tovább gyűrűzött a firenzei társadalom tanult rétegeiben. Manetti volt bankár-könyvelő latin, görög és héber nyelvtudását a filozófiai ismeretek összefoglalására használja. A tanult dilettánsok, mint Palla Strozzi és Cosimo Medici palotája nyitva állottak a költők, művészek és tudósok előtt. A firenzei polgári társadalom szellemi törekvése a kolostorokba is behatolt, mint a Santo Spiritoba, ahol Luigi Marsigli volt a feje a szép szellemek baráti társaságának. A klasszikusok és egyházatyák gondolataiból szőtt prédikációi pedig híresek voltak egyszerűbb hallgatói között is. Barátja, Coluccio Salutati az új szellemet a kancelláriai ügykezelés és gyakorlat terén érvényesítette és a diplomáciai érintkezés írásos formáit évszázados érvényű modellekké tette. Jelentések, utasítások, emlékiratok, üdvözlőiratok, Petrarca és Boccaccio rajongó tisztelőjének tollán új köntöst öltöttek s a meggyőzés, alaposság, világos érvelés művészi eszközeivel, valamint a stílussal Salutati egy-egy nehéz esatánál is többlet-erő győzelmeket arat. A polgári öntudat e kiváló irodalmi kifejezőjét a firenzei kancellárok díszes sora követte. Az ugyan-csak kancellári tisztséget viselő Leonardo Bruni, Carlo Marsuppini tevékenységét figyelve már tudatos hagyományápolással és fejlesztéssel állunk szemben. E két utóbbi kancellár a humanitás megfogalmazója, akiket a hatalmas elméjű Machiavelli követ. Firenzeiek voltak az elsők, akik az emberi szép eszményét kialakították és a legmagasabbrendű képzést a klasszikus ókor termékeny talajában gyökerező világi tudományoktól várták.

Ezen összefoglalás után a Quattrocento művészi életét vizsgálja BRANDI. Miután ennek ismertetése nem tartozik dolgozatunk szorosan vett tárgyához, az ebben foglalt gazdag anyagot csak egészen röviden érintjük. A kor szellemi iránya a keresztény-aszkéta életideáltól, a túlvilágra feszülő akarattól elfordulva, a szépség eszményeit a földi valóságokban kereste. A művészet a realista felfogáson keresztül ezt a való tükörképében láttatta. Fejlődése során a keresztény kegyesség a pogány szépségelemekkel vegyülve jelentkezik. Az örök-kevalóság gondolata sugárzik a műalkotásokból. A türelem, a múlandóság gondolata és érzése vegyülnek az életöröm, formaszépség, fény- és árnyék-játékába. A középkor minden egyénit mellőző alkotásai helyére a művész és megrendelő személyisége lép. A síremlékeken a családi címer és név ékeskedik. Az oltárok, kápolnák, kolostorok az adományozók dicsőségét hirdetik. A köz- és magánépületek egy-egy család gazdagságát, előkelőségét, hatalmát, vagy testületek nagyságát, jelentőségét voltak hivatva megörökíteni. Mindez először

az egyházművészetben jelenik meg. Fokozatosan hódítja meg a magán- és középületeket, a díszítést, külső és belső kiképzést, berendezést, használati tárgyakat, öltözeteket stb. A festészetben Giotto iskolája az új irány kezdőpontja, de hamarosan a bensőséges hit meleg báját lehelő freskókkal borítja Fra Angelico a San Marco kolostor falait. A tárgyválasztás, festői szemlélet, kifejezőmód, mesterségbeli fogások, a távlat, melynek törvényeit most fedezik fel, a hanyatló múlt művészete és a bontakozó jövő egymás mellett az új Athen nevet vívják ki Firenze számára. Az építőművészet a Loggia dei Lanzi építésével indul a művészi és gyakorlati feladatok új útjára. Brunellesco játékos könnyedséggel lebegő kupolája, antik formaelemeket használó finoman tagolt, ritmikus elosztású alkotásai az építőművészet megújulását jelentik. Donatello a szobrászatban végzi el mindazt, amit építész barátja, Leon Battista Alberti a *Trattato della pittura*-ban tárgyal.

Ezekután a város életével és nevével oly szorosan összeforrt Medici család története bontakozik ki előttünk Brandi művében. Salvestro, Cosimo, Piero, Lorenzo magán- és közéletét, tüneményes emelkedésüket, a szellemi és művészeti életben betöltött szerepüket, az akadémia köré csoportosuló tudósok tevékenységét, Pico della Mirandola minden bölcseséget összeegyeztetni kívánó törekvését, a platonizmus és görögség termékenyítő hatását vázolja, amely innen mint gyúpontról árad szerte az egész világon Ficino Plato-fordításai nyomán. Minderre halálos csapást mért Savonarola forradalma, aki a Trecento világát, a kolduló rendek életelvét akarta visszahozni. E mozgalom után „Firenze vezetészerepét elvesztette és ezután nem születtek többé nagy firenzeiek“.

Az örök városban a renaissance a pápaság világi hatalmán virágzott ki. Az egyházi államnak a karoling időkbe nyúló története az olasz város-államok között nemcsak időben, hanem szervezetében is első helyen állott. A hosszú avignoni tartózkodás alatt a kuria hatalmas hivatal-szervezetet fejlesztett ki és amikor V. Márton visszatért Itáliába, a világ első pénzügyi központja Róma lett. Ezen a gazdagságon jelentőségteljes művelődési központ alakult ki. Az egyházkormányzat Szent Péter székén fejedelmet kívánt. A pápai udvar megtejt Olaszországot és Európát mindenfajta embereivel. Humanisták, condottierek, művészek, bankárok, tudósok keresték fel a kereszténység fővárosát, a világnak antik emlékekben leggazdagabb helyét. Flavio Biondo, a klasszikus Róma első leírója lesz. Hamarosan Krisztus helytartói között is akad humanista. V. Miklós, a vatikáni könyvtár alapítója, klasszikus szerzők műveinek gyűjtője, fejedelmi bőkezűséggel támogatja a fordítókat. II. Pius Európa legismertebb embere,

a renaissance kor legszebb és legelevenebb leveleinek írója, emlékirataiban kora minden eszméjét megörökítette. A 15. század végén a világiasság önti el a kuriát. Nepotizmus, anyagi javak hajhászása, a Borgiák életmódja csak méreteiben múlja felül a többi olasz udvar életfolyását. II. Gyula, a „Papa terribile“, egy személyben politikus, hadvezér, mecénás, Bramante, Raffael, Michelangelo foglalkoztatója s a Cinquecento legnagyobb fejedelme, akit Firenze szülött, a Medici házból való X. Leó követett a trónon. Az ő uralma a római renaissance betetőzését jelenti. Közben szerte Itáliában az apró hercegi udvarokban virágzó renaissance műveltség tenyészik. Ezek a központjai a renaissance életforma beteljesedésének. A mantuai, padovai, urbinoi, milanoi hercegek udvara nagy emberek, kiváló művészek, katonák találkozóhelye. A művészetek legnagyobbjai azonban Róma felé vették útjukat, ahol a pápa mellett majd minden biborosnak meg volt a maga kis fényűző udvara. Raffael, Michelangelo, Leonardo a nagy megrendelőt találták Rómában. Pietro Bembo, a kor leghajlékonyabb latinistája, Sadoletoval egyetemben a pápa titkára lett. A XVI. században a pápa Itália fejedelmei között a leghatalmasabb. A hívők minden adománya, a hatalmas egyházi jövedelmek, a világi erő alapjai Róma életét káprázatos gazdagságba vonták. Naponta ismétlődő ünnepségek, fényűzés, végletes elvilágiasodás a késő renaissance-kor minden színpompáját életre hívták. De az európai hatalmak felemelkedése, a spanyol-francia vetélkedés olasz földre való kiterjesztése, a Milano birtoklásáért folytatott nemzetközi küzdelem, a Sacco di Roma 1527-ben a renaissance bukásán dolgoztak. Nápoly, Milano, Firenze, Róma közvetlenül vagy közvetve a leghatalmasabb uralkodó, a császár hatalma alá kerültek. A spanyol fegyver és szellem az olasz lélek önállóságát és politikai akaratát elsorvasztotta. Francesco Guicciardini már idegenektől megalázott népének írhatta *Storia d'Italia* című művét.

BRANDI igen jelentős műve összefoglalása mindannak, amit a kérdés körül a kutatás BURCKHARDT óta a 20. század második évtizedéig végzett. Felfogása a dolgok lényegét illetően BURCKHARDT-nal nyugszik, könnyed előadásmódja, a szerkesztés világossága, finoman árnyalt stílusa méltán a nagy svájci előd társává avatják. Nem az egyes részletkérdések érdeklők, hanem az egészbe illő, végső eredmények felhasználásával dolgozik. Az, aki a renaissance egyetemesebb ismeretere törekszik, sok tanulsággal forgathatja e minden tudálékoságtól ment művet, mely mint kerekded egész a renaissance egy-egy részletkérdésével foglalkozó szakembert a történetírás leglényegére: a különböző tényezők összhatásának fontosságára figyelmezteti.

De Firenze és Róma mellett sok más fontos humanista központ szerepe is tisztázódott a velencei, páduai, nápolyi humanisták megismerésével. A nápolyi udvarban a teológiai kérdések mellett a latin klasszikusok ismerete virágzott és Károly Róbert (mh. 1343.) Petrarca-tisztelete a nápolyi humanista mozgalom elindításában jelentős szerepet játszott. A király környezetében voltak görögül tudó, könyvszerető, az antik műveket nagyrabecsülő irodalmi képzettségű férfiak, akik jelentékeny fordítói munkásságot fejtettek ki. Részletes vizsgálatok az egyes humanisták mindennemű tevékenységére fényt vetettek. Levelezésük, irodalmi és pedagógiai alkotásai, az idegen humanisták szerepe egyre világosabbá tették a humanizmus és új műveltség mibenlétét. A humanista írók híradásai nyomán a renaissance-ember képe új színekkel és árnyalatokkal gazdagodott. Mindenütt előtűnik az egyéniség felszabadulása a középkori kötött, szigorúan hierarchikus látásmód alól, a hit mellett járó kételkedés, a természet szépségeinek felismerése, a természetben való úrrá válás akarata, a magánélet mozgató eszméi, a forma és műalkotás értékelése, a gondolkodás racionálissá válása, a hírnévben és dicsőségben tovább folytatódó, halálon diadalmaskodó élet, kultúrális, erkölcsi, politikai magatartás, világnézet mélyreható átalakulása épen úgy, mint a bomló középkorból kilépő ember egyensúly-keresése. A már említett Leonardo Bruni éles tekintettel pillantja meg a humanitás új fogalmát a vulgáris nyelven író Petrarca, Dante, Boccaccio írásaiban. A humanitásról általában a római Gellius nézete uralkodik: „a humanitas nem philanthropia, hanem paideia“.

A gondolat közlésére szolgáló nyelv és humanista stílus tanulmányozása érdekes eredményekre vezetett. A quattrocento elegáns kifejezését hosszú út előzte meg. A középkor nehézkes, barbár latinságát, az egyházatyák nyelvének és stílusának utánzása követte; Szent Ágoston, Szent Jeromos és Szent Ambrus Ciceró prózáján edzették mondanivalójukat. A tisztultabb humanista kifejezés mód Itáliában alakult ki, amikor a klasszikus latin nyelv öröksége uralomra jutott. A próza mellett a költői nyelv gyorsabb utat tett meg. A purizmus Bruni Firenze történetéről írott könyvében diadalmaskodott. A szép stílus nyelvi gazdagsága mellett az egyensúly értéke, a forma és anyag közti harmonia is mind jelentősebb tényezőkké lettek. A kifejezés könnyedsége, előkelősége, a nyelv fölött aratott győzelem jelei. Az elbeszélő próza, a történetírás, a levelezés az új szellemnek hódolt. A csiszolt latin nem maradhatott hatástalan a vulgáris nyelvre sem. A humanizmus érdeme ezen a téren rendkívüli. Machiavelli, Guicciardini stílusa egyenes származéka a humanista prózának. A vulgáris nyelv a 15. században egészen a humanizmus hatása

alá került és maga a humanista mozgalom is kettős nyelvű lesz. Ez viszont a humanizmus gondolatvilágát népszerűsítette. A nyelvek tanulmányozását is előrevitte; a görög és latin ismerete nemcsak a tudásanyagot bővítette, hanem a kifejező készséget is gyarapította. A filologia első lépéseit a humanista erudíciónak köszönheti. Szövegkiadások, emendációk, magyarázatok stb., a nyelvtörténeti kérdések megoldására irányuló vizsgálódásoknak nagy jelentőségű kezdeményezése voltak. Nem elégedtek meg a klasszicizmus kincseit őrző két nyelv ismeretével, hanem épen oly friss érdeklődéssel fordultak az egyéb nemzeti nyelvek: spanyol, angol, francia tanulmányozása felé.

Az új humanista ideálok terjesztése többféle módon történt. Szabad munkaközösségek, akadémiák, egyes humanisták baráti körében folytatott levelezés, vagy kancelláriák útján. A könyvnyomtatás hatalmas lendületet adott a gondolat terjedésének és a velencei Aldo Manuzio sajtója rendkívüli szolgálatot tett a humanista eszmék terjesztésében. A baráti levelezés könnyed, fesztelen formája, sokszor a nagy nyilvánosságnak szánt gondolatai, a kancelláriák gonddal készített fogalmazványai, a „jó stilus“ meghonosítása és az új eszmék népszerűsítése terén hatalmas munkát végeztek. A középkori egyetemek mellett új intézmények szolgálják az új eszméket. A Collège de France, az átalakuló angol és német egyetemek tudományos tevékenysége az új európai kultúra igen jelentős állomáshelyei. A középkor gondolatvilágától szabaduló szellemek jelentősége a nemzeti egyéniségek kialakításában felmérhetetlen fontosságú; a nemzeti nyelv, modern nemzeti tudat és műveltség formálásában Európa minden népe a humanizmus adója.

IV.

A magyar renaissance- és humanizmuskutatás múltja. Teleki és Fraknói történetírói munkássága. A kérdések első szak-kutatója: Abel Jenő. Abel és Hegedüs István, valamint Juhász László anyaggyűjtése, forráskiadványai. A részletkutatás megindulása a német és olasz kutatás módszertana és eredményei felhasználásával. Huszti József vizsgálatai. Janus Pannonius-ról írott összefoglalása. Horváth János munkásságának iránya és eredményei. A magyar humanizmus eredetkérdése. Kardos Tibor munkássága. Szekfü Gyula szintézise Mátyás király renaissance-államáról. Az európai és a magyar humanizmus kapcsolatai Kastner Jenő, Turóczi Trostler és Thienemann Tivadar tanulmányaiban. Olasz-magyar szellemi kapcsolatok felderítése Várady Imre műveiben.

A magyar renaissance és humanizmus-kutatás, a két téma-kör területén figyelembevételre a külföldi vizsgálódások ered-

ményeit, azokkal majdnem egy időben látott hozzá a sajátosan magyar feladatok megoldásához. Mindenekelőtt két historikus, gróf TELEKI JÓZSEF és FRAKNÓI VILMOS nevét kell megemlítenünk, akik a magyar renaissance-kor esemény-történetét tették ismeretessé. Az ötvenes években dolgozó gróf TELEKI *A Hunyadiak kora* c. művében elsőnek igyekezett az általa ismert kútfőkből kritikai előadást összeállítani. FRAKNÓI pedig számos részlettanulmányában derített világosságot a politikai- és diplomáciaörténet sok homályos kérdésére, olasz levéltárak ismeretlen anyagának közzétételével. Majd Mátyás királyról és Vitéz János esztergomi érsekről írott könyveivel e téren a pozitivistá történeti iskola legalaposabb műveit alkotta. Munkásságuk nagyban hozzájárult a kutató érdeklődés felébresztéséhez, ami elsősorban az egykorú emlékek felkutatására és összegyűjtésére irányította a figyelmet.

A magyar renaissance- és humanizmuskutatás megindítója és kiváló munkása ABEL JENŐ volt. Első műve 1879-ben jelent meg a budapesti Tudományegyetemnek ajándékozott Corvin-kodexekről. Már evvel az értekezésével is tanújelét adta rendkívüli ismereteinek. Lankadatlan munkakedve előtt hatalmas lehetőség tárult fel: a magyarországi humanista történetre vonatkozó kéziratok összegyűjtése és kiadása. Olasz, német, francia, angol, belga, holland könyvtárak kéziratgyűjteményeiben végzett vizsgálatainak eredményeit számos kisebb-nagyobb dolgozatban közölte bel- és külföldi folyóiratokban. Kiadói tevékenységén kívül (*Irodalomtörténeti emlékek I-II., Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*) sok más tanulmányával is a Mátyás korabeli humanista törekvések pragmatikai ismeretére törekedett. Figyelmét a renaissance kor kéziratok kútfői mellett a hazai művelődés intézményei sem kerültk el: *Egyetemeink a középkorban, A bártfai Szent-Egyed templom könyvtára* egy-egy lépés volt az egész korszak mélyebb megismerése felé. Egyre gazdagodó életműve azonban csonkán maradt; a harmincegy évet élt tudós kutatásai területének korviszonyaiba és a kérdések megoldásánál felmerülő nélkülözhetetlen böceleti kérdésekbe a számára kimért rövid idő alatt nem hatolhatott kellő elmélyedéssel.

ABEL JENŐ munkásságát folytatta HEGEDÜS ISTVAN, kinek legnagyobb érdeme ABEL kiadói tevékenységének továbbvitele. A források kiadásával egyidejűleg magyarul is tolmácsolta Janus Pannonius verseinek fordításával a hazai renaissance irodalom alkotásait és ezáltal sikerült a magyar irodalomtörténet művelői között híveket szerezni ama gondolatnak, hogy a nemzeti művelődésünkben jelentős szerepet betöltő latin-nyelvű irodalomnak kellő figyelmet szenteljenek s azt ne úgy tekintsék, mint idegen szellem egyszerű

utánzatát, jelentőség nélküli másolatát. ABEL és HEGEDÜS munkásságának javarészét a forráskiadás nehéz munkája tölthette ki. Az utánuk következőknek e téren még sok tennivalójuk akadt, de a legfontosabb anyag egy részének birtokában, elmélyedő kutatásokra nyílt alkalmuk. Fejlettebb tudományos eszközök lévén kezükben, sikerebben oldhatták meg feladataikat. Sorra kerültek a magyar humanizmus és renaissance nagy alakjairól írott monografiák, külföldi hatásokat feltáró részlettanulmányok, valamint kisebb-nagyobb időt felölő összefoglalások.

Mindez már a magyar történettudomány általános fejlődésének köszönhető. A magyar történetírás a kiegyezést követő évtizedekben a pozitívista irány mellé szegődött. Feladatának tekintette az anyaggyűjtés minél szélesebb területre való kiterjesztését. Az okmánytárak sorozata, köz- és magánlevéltárak ismeretlen anyagának kiadása nyomán a pozitívista elvekhez híven az események igen óvatos összefoglalása következett. A történés eseményeinek időrendi összeállítását azonban nem követte minden esetben egy-egy korszak átfogó összefoglalása. Sokszor minden kis adat értéke a velefoglalkozó előtt nagyobb volt, semhogy az egészben mint építőkö lett volna felhasználható. Ezért aztán képzett történetírók tollából olyan dolgozatok jelentek meg, amelyeknek címében az „adalék” kifejezés a legritkábban hiányzott. Az összefoglalások sem voltak egyebek, mint egy majdan megírandó szintézis adalékai. A közhasználatra szánt kisebb-nagyobb terjedelmű kézikönyvek sem különböztek az előbb említettektől, legfeljebb abban, hogy a század politikai törekvéseinek és felfogásának adtak teret egy-egy eseménysorozat elbeszélése folyamán, ami nem szolgálta különösebb mértékben a tudományos megismerést, sem a nemzet történeti tudatát nem mélyítette. A pozitívista iskola jeles művelői lassanként kihaltak, s az ő helyükbe lépő tudósok felismerve elődeik módszerének elégtelenségét, szempontjaik egyoldalúságát, részben külföldi tapasztalataik, részben szélesebbkörű tájékozottságuk alapján új vágányokra állították a magyar történetírást. A nyugati történetirodalomban a német iskola gyakorlata, felfogásának szellemi alapvetése hatalmas változásokat idézett fel. DILTHEY, RICKERT, WINDELBAND munkássága, VIERKAND vizsgálódásai, az u. n. szellemtörténeti irány és társadalomtörténet, nálunk is átalakítólag hatottak. A nagyon termékeny, de egyoldalúságoktól nem mindig ment német iskola kizárólagos hatását a renaissance és humanizmus kutatásaival foglalkozók szerencsésen elkerülték. A nemzetközi érdeklődés, amely tárgyat BURCKHARDT óta kísérte, a különböző felfogások megismerésére ösztönözte őket. Az olasz, francia, német,

angol kutatás módszerei, elvei, eredményei az egyoldalú befolyás alól szabadították meg kutatóinkat és ha sajátosan magyar feladatok megoldására is vállalkoztak, a kérdésekben való nemzetközi tájékozottságuk termékenyítőleg járta át alkotásaikat. A renaissance és humanizmus nemzeteket átfogó és kölcsönösen átjáró folyamatának jelenségei a részlet-kutatásokban is az egészre utalják a vele foglalkozót. Úgy, hogy ez a tudomány minden művelőjétől megköveteli azt a széleskörű tájékozottságot, amely minden esetben frissítő hatással van a kérdés megoldására. Hogy ez így történt, azt a nálunk aránylag fiatal tudományág eddigi eredményei bizonyítják.

HUSZTI JÓZSEF munkásságának és érdeklődésének középpontjában az antik áll. Első tanulmányaiban a klasszikus irodalom alakjaival foglalkozott és csak fokozatosan közeledett a humanizmus kérdéseihez. Menander görög költőről írott dolgozatát. *Terentius a világirodalomban* c. tanulmánya követte. Egy másik munkájában ugyancsak a híres latin színműíró és az olasz dráma viszonyát taglalta. Ezt követte a humanista pápa szerepéről írott értekezése *Enea Silvio humanista törekvései III. Frigyes udvarában* címmel. Ezen az úton jutott el a hazai humanista kérdések vizsgálatához. A nagy magyar renaissance fejedelem, Mátyás udvarának színes, sokrétű szellemi életét kutatva, a kor általános érdeklődése terében álló filozófiai törekvések budai megnyilatkozására derített fényt *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* című munkájával. A magyar humanizmus egyik legnagyobb alakjáról, Janus Pannoniusról pedig hatalmas összefoglalást írt. Mindenütt kitűnik rendkívüli filológiai pontossága, józan kritikája. Feladatát hangsúlyozottan mint klasszikafilológus oldja meg. Janusról írott könyvében is hangoztatja, hogy a humanistát, az ókori latin és görög kultúra letéteményesét vizsgálni „a klasszikus filologus tiszte és elvitathatatlan feladatköre”. Ezzel a felfogással Sabbadinihez csatlakozik, aki azt vallja, hogy „amíg a humanistában az embert vesszük tekintetbe, egy sor életrajzi, kronológiai, történeti kutatás áll előttünk, amikkel szemben a klasszicitás közömbösen marad, vagy maradhat, mihelyt azonban a mestert, a grammatikust, a lexikografust, a rétort, a stilisztát, a kodexek felfedezőjét stb. vesszük tekintetbe, akkor már a klasszikus világ területén vagyunk”. A *Lettere inedite di Giorgio Valagussa* c. tanulmányában HUSZTI ismét visszatér a nagy magyar humanista Janus alakjához.

HORVÁTH JÁNOS mint irodalomtörténész jutott el a humanizmus korához. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. munkájában a középkori magyar irodalom összefoglalását nyújtotta. Majd *Az irodalmi műveltség megoszlása. Huma-*

nizmus c. könyvében a magyar humanizmusban kibontakozó nemzeti szellem megszakítatlan működésének vizsgálatához látott. A világivá átalakuló irodalmiság jegyeit tekinti át. Egységes összefoglalást ad arról a nagy műveltség-folyamatról, melynek Mátyás király volt megindítója és kifejezője. Könyvének anyagi gazdagsága, az anyagszerű látás, tárgyi körének terjedelme egy irodalomtörténetileg eddig részleteiben ismeretlen és belső összefüggéseiben homályba rejtőző korszak történetibb megértését fejtette ki. Nálunk a kolostori irodalom még nem érte el érett szakaszát, mikor Itáliában már a renaissance és humanizmus elvilágiasító folyamata megindult. Ezen folyamat a középkor életszemléletét megváltoztatta és az új fogalmazású világszemlélet irányai lassan magyar földön is ismeretessé válnak. Az első nyomok Nagy Lajos koráig vezetnek. A Délvidékről egyetemet járt előkelő ifjak közvetítik a humanista műveltség első elemeit. Ezek a befolyások különböző tényezők közreműködésével a Hunyadiak alatt, Vitéz János politikai és Janus Pannonius költői humanizmusában érik el teljes kivirágzásukat. A folyamat mintaképét Mátyás király nyújtja. A nagy király Vitéz és Janus hatásán nevelődött eszmevilága, a köréje csoportosuló főpapság a középkor eszmevilágát észrevétlenül cseréli fel és mindez még fokozottabban érvényes a Jagellók kancelláriai humanista képviselőiben. A műveltség elvilágiasodik, párt-szemlem kerül bele, melynek új irányt szab Werbőczy. Hármaskönyvével a deákos magyarság irányát indítja el, amelyvel századokon át szolgált a világi magyarság irodalmi igényeit. A hazai humanizmus azonban nem merevedett meg, nem állt meg Werbőczy irányánál, hanem felvette az európai humanizmus világnézeti áramait: Erasmus és Luther hatását. Az irodalmi fejlődésirány a világirodalom kialakításán munkálkodott. Az európai humanizmus szelleme behatolt a kolostori irodalomba, a világi költészetbe, a tudományba, a nemzeti nyelv fejlesztésével pedig a nemzeti klasszicizmus formálását végezte el. HORVÁTH JÁNOS munkája során, miután egy-egy történetileg végigelemzett kort összefoglal, éles vonásokkal megrajzolt tömör képekbe foglalt jellemképeket fest Nagy Lajosról, Mátyásról és környezetének legkiválóbb alakjairól, Vitézről, Janusról épen úgy, mint Werbőczyről. Alapvető alkotásának jelentős eredményein felül a részletmunkák egész sorát is kibontja. Módszertana s irodalomelmélete, minden kort a maga különbség-jellegével megrajzoló módszer s az a tény, hogy a magyarországi latinnyelvű irodalmat a magyar irodalom egészébe tartozónak jelenti ki, szakítást jelent azzal a szűk látókörű hagyománnyal, amely csak nemzeti nyelvű írásbeliséget ismert. Ez a felismerés tette a szerző számára lehetővé, hogy oly behatóan érzékeltesse, mit jelen-

tett irodalmunk számára a humanizmus. Ennélkül értelmetlen lenne későbbi irodalmi életünk, mely a humanizmus változott alakja lett, s egyben egyik legszebb és mindenben igazolt példáját nyújtja a nemzeti szellem áthasonító és alakító tevékenységének, amely az idegenben sarjadt gondolatokat a nemzeti közösség szellemi alkatába ötvözte. Eredeti, gondolatokban gazdag munkájában, az irodalom szemléletében ugyanazt valósította meg nálunk, amit külföldön a hollandok, franciák, olaszok is elvégeztek. Az irodalom fogalmát kiterjeszti mindenre, ami írásbeli. Az irodalmi önelvűség és öntudatosulás gondolatában újat hozott s arra törekszik, hogy az irodalom múltjának kutatása minden rokon történettudományi diszciplinától függetlenül legyen elvégezhető.

ABEL és HEGEDÜS kiadói tevékenysége kelt életre JUHASZ LÁSZLÓ munkásságában. Hihetetlen munkakészségével, szövegkiadásainak bámulatos pontosságával nemcsak itthon, hanem külföldön is becsületet szerzett. Sorozatában *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* a humanista szövegek egész sora jelent meg és becses adalékokkal gazdagította a nemzetközi érdeklődés terében álló humanista és renaissance kutatást.

KARDOS TIBOR számos magyar és olasznyelvű dolgozatában a hazai humanizmus kérdésének eredetét világította meg. (*A laikus mozgalom magyar bibliája, Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez, Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal* stb.). Majd Mátyás király humanista udvarának törekvéseit vizsgálta *Mátyás udvara és a krakkói platonisták* c. dolgozatában, s a nagy király kancelláriájának fontos humanista és nemzeti gondatformáló erejére mutatott *Stilustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról* szóló írásában. Több tanulmányában a renaissance műveltség elemeinek továbbélését követte az államgondolat, műveltség és politikai eszmények körében. *Mátyás király és a humanizmus*-sal foglalkozó s *A magyar humanizmus kezdetei* c. tanulmány után dolgozatában a humanizmus fénykorának értékelését igyekszik adni. E két tanulmány, valamint a középkori kultúráról szóló könyve, melyben az előfeltételeket kutatta, teljes egységet adnak. A szóbanforgó tanulmány lényege abban áll, hogy a humanizmust nem úgy mutatja be, mint amit Mátyás király esetről-esetre, divatból, vagy szélsőből mecénásként támogatott, hanem, mint olyan hatalmas, az egész életre kiterjedő eszmei áramlatot és magatartást, amelybe Mátyás király beleszületett, amely kialakította műveltségét és egyéniségét. Mindenekelőtt azt vizsgálja, hogy korának papsága és nemessége milyen öntudatos és öntudatlan módokon közeledett az új kultúrához. Részletesen tárgyalja a gyermek Mátyás műveltségének forrásait és hatá-

rait. Cselekvő életének viszontagságai ugyan félbeszakították a rendszeres tanulmányt, de, hogy maga köré tudósokat, írókat gyűjtött, annak egyik fő célja épen műveltségének további fejlesztése volt. Egészen sajátos, keresztyényi és lovagi humanizmust vallott. Platonizmusa az Istent kereső ember védekezése a hitetlenség ellen. A római történelem szerete nagy hadvezérek és nemes lelkek tetteinek föltétlen csodálatából származott. Külsőségekben is utánozta a rómaiakat. Koszorúzottan jelent meg az ünnepeken, diadalmene- teket tartott, humanizmusa azonban nem csupán erkölcsi, hanem igen erősen irodalmi is. Megvalósítja és öntudatosan követeli azt az új embertípust, amelyik egyformán cselekvő és irodalmár, katona és mecénás. A magyarság számára új élet-eszményt, új fogalmakat és szellemi példát adott, amely halálával kezdte csak igazi diadalútját.

A *Középkori kultúra, középkori költészet* c. könyvében KARDOS tulajdonképen a magyar humanizmus előfeltételeit és előzményeit kutatja általában, de különösen magyar földön. A humanista író típusát megelőző egyházi műveltségű költőben, illetve klerikusban találja meg azt az embertípust, amelyben a humanizmus előfeltételei rejlnek, osztályöntudata, az irodalmi tanulmányok fontosságáról vallott fölfogása, általában irodalmi műveltsége predestinálja erre a szerepre. A XII. századi román renaissance épen úgy rajtuk alapul, mint a lovagság görögös eszménye. A középkori és az igazi humanizmus nem annyira a mozgató eszmékben különíti el, mint a formai teljesség által. A forma diadalra jutását avval magyarázza, hogy a lovagi életforma eszteticizmusa, a klerikusok föntartotta latin műveltséggel egyesül. A nagy humanizmus kizárólagos életelvként jelentkezik igen széles körökben. Mindez az íráskultúra szétterjedéséből, társadalmi osztályok fölbomlásából, illetve egymásbahatolásából, az élet elvilágiasodásából adódott. A klasszicizáló stílus, mint élet- és irodalmi forma, amelyre a humanisták mindig törekedtek, már nem ütközött idegen világba. KARDOS könyve azáltal veti meg a magyar humanizmus előtörténetének alapjait, hogy a középkori latin legendák és krónikák, törvénygyűjtemények anyagából fölszínre hozza az antik tartalmi és formai elemeket és főként az irányító gondolatokat. A keresztyénység e klerikus szemlélet szerint a dignitas hominis egyedüli őrzője, amely a barbár pogányok ellen küzd. Törvényrendszere és erkölcsi parancsai megnemesítik és kiművelik az embert. A háború helyett a béke műveire tanítják. Egyetlen egy háborúra irányítják a figyelmet s ez a keresztyénység limesének védelme a barbárok ellen. A humanista gondolat következő fejlődési foka, hogy a lovagi erényeket azonosítják a humanizmussal és hogy nem csupán erkölcsi, de elsősorban irodalmi követel-

ményekkel lépnek föl. Ugyanakkor, amidőn az udvarban létrejön a nagy humanizmus, melyet tulajdonképen könyvében nem tárgyal, a klerikus deáktípus hagyományos műveltsége, új gondolati elemek hatására fordul az öntudatos humanizmus és a nemzeti nyelvű irodalom művelése felé. Ebben a kétnyelvű magyar-latin érdeklődésben kell látni a XVI. századi irodalmunk alapjait. BURCKHARDT és BURDACHon iskolázott szellemét a humanitás elméleti és gyakorlati kérdései egyaránt érdeklik. Kutatásai során a módszert mindig a tárgyhoz méri; a humanizmus keletkezését társadalomtörténeti úton magyarázza és humanista filológiát hirdet (*Per la filologia umanistica*). Működése azonban inkább történeti jellegű: irodalom és szellemtörténeti. Az adatok interpretálásának nagy teret szentel, de az utóbbi időben egyre jobban megköti az interpretációt adatokkal és a szellemtörténeti módszert mind szigorúbban értelmezi.

KASTNER JENŐ mint olasz irodalomtörténész fogott hozzá egy-egy kérdés tisztázásához. Nagy alaposság jellemzi dolgozatait, melyekben kölcsönhatások keresését tűzi ki céljául. *Együgyű lelkek tüköre, A Jókai kodex és az observans kodex irodalom, Humanizmus és régi magyar irodalom* c. cikkeivel fontos részletkérdések tisztázását végezte el.

SZEKFÜ GYULA a *Magyar történet* III. kötetében *A magyar renaissance-Mohács* címmel rajzolt e korról összefoglaló képet. Munkájában a nagy királyról a történeti élet teljesebb ismerete birtokában új, éles vonalú rajzot nyújt. A családi hagyományokat oly szervesen folytató Mátyásnak a nemzeti állam szervezésében, az új társadalmi fejlődés megindításában kifejtett személyes döntő befolyása megértetéséhez, igazi nagyságának méltánylásához a renaissance fogalmát hívja segítségül, mivel a nagy király renaissance-fejedelem volt és országa magyar értelmű renaissance-állam. A zsenge gyermek humanista nevelését magyar nyelvű továbbképzés követte, amely erősen nemzeti jellegű irányba terelte az ifjú Hunyadi-sarjadékot. Neveltetésének gyümölcseként, mikor trónra jut, a nemzet-állam és nemzeti királyság függetlenségének legélesebb hangoztatója lesz. Egyházpolitikájában, külpolitikai törekvéseiben ez a meggyőződés mint alaptétel vezérli őt. Politikájában a meggyőzéshez minden eszközt, rábeszélést, szép szót, fenyegetést, pénzt, ha kell fegyvert is felhasznál s mindezt az állam érdekében, amelyet saját érdekével azonosít. Magát a magyar állammal egynek érzi, ösztönösen legfőbb érdekei szerint jár el. Mindez csak belső reformok árán volt elérhető. Ezen a téren a központi igazgatás megszervezése, a rendek állította korlátok szétbontása volt célja. Az ügyek intézése a királytól függő, alacsony származású, de művelt egyének kezébe került. Ezzel a külföldi fej-

lődést megelőzte, de reformjainak következései elsikkadtak a Jagellók alatt. Anyagi erőit a pénz- és hadügynek a rendektől való függetlenítésével biztosította. A nagybirtokosok uralmát és befolyását új személyek felemelésével ellensúlyozta. Városfejlesztő és polgárvédő intézkedéseit, a jobbágyok védelmét, anyagi jólétét elősegítő törekvéseit, az állam érdekeivel szinte azonosuló fejedelmi egyénisége tökrözi. Humanista hajlandósága a Zsigmond korabeli kezdetekből kivirágzott művelődés-eszmény kifejlődését siettette. A humanisták Vitéz János váradi udvarában és más püspöki székhelyeken kisebb központokkal birtak. Mátyás az egész mozgalmat összefogja udvarában. A tudományok átültetésére egyetemet szervez Pozsonyban, külföldi humanistákkal veszi körül magát. A ferrarai és római humanizmus mellett a firenzeivel tartott kapcsolatot. Könyvtára a legnagyobbak közül való, budai palotáját, a Zsigmond alatt épült késő gótika termékét, a Quattrocento művészi alkotásaival renaissance ízlésű fejedelmi lakká változtatja. Mindez méltó keretül szolgál az ő egyéniségének, amelyet a halál idő előtt ragadott el népe köréből s tudós méltatója joggal dicsőítette mint a Rend fenntartóját, az Állam megszemélyesítőjét „Középeurópa térségeim, Sziléziától Boszniáig, Karintiától Moldváig“. Mint minden művében, itt is hatalmas elevenítő erővel, a hazai részletkutatások és a külföldi eredmények figyelembevételével dolgozta fel SZEKFÜ a középkori magyar nagyhatalom alkotásain nyugvó és Mátyás renaissance államában beteljesedő nemzeti történet egyik korszakát. Előadása során nemes mértéktartással ügyel a részek arányaira s ítéleteiben, értékeléseiben mindenkor a történés termékeny talaján állva, a humanizmus és renaissance konturjait az elméletek esetleges túlzásaitól távol láttatja. Biztos útmutatást nyújt a további részletek felderítése és egy majdani újabb összefoglalás felé.

A germanista TÜRÓCZI-TROSTLER JÓZSEF munkássága a német kutatás elvi eredményeinek állandó szemmel tartásán és figyelembevételén alapszik. *Entwicklungsgang der ungarischen Literatur* c. dolgozatában a renaissance és humanizmus irodalmi jelenségeit vizsgálja, legszívesebben az összehasonlító irodalomtörténeti kérdések megfejtésével foglalkozva. Több dolgozata jelent meg a magyar és német irodalomban fellelhető vándorelemek történetéről, míg *A magyar nyelv fölfedezése* című tanulmányában az európai és a magyar humanizmus kapcsolatairól rajzolt szép képet. Munkájában a nyelv belső és külső felfedezését vizsgálva a germán humanizmus formai eredményeinek átvételéről, a nemzeti nyelv lassú, de feltartóztatlan előretöréséről szól. A humanizmus kiírtotta a középkori barbár latint és helyébe a megtisztítottat ülteti és ennek megerősítésére segítségül hívja a

nemzeti nyelvet, ezáltal törvényesíti az anyanyelv létét, irodalomképességét, kulturküldetését. A nemzeti nyelv grammatizálása pedig hamarosan felemeli a vulgáris nyelvet, és Sylvester János, aki latin nyelvtant akar írni, felfedezi a magyar nyelvet, hozzáfog grammatizálásához, ami előtanulmány az Újtestamentum fordításához, a magyar próza első erőpróbájához. Sylvester grammatikájában Melanchton nyomán kísérletet tesz a hónapnevek magyarítására. Azok közé a humanista nyelvészek közé tartozik, akiknek érdeme a nemzeti nyelv felfedezése. Kortársa: Dévai Bíró Mátyás teológiaiilag igazolja és törvényesíti a magyar nyelvet, mert az Isten megértésének legfontosabb eszköze. Megtörténik a nyelv szó- és szóláskincsének számbavétele is. A renaissance és ikerjelenése, a humanizmus az egyesek mellett a népek egyéniségét is felismeri és azt különböző jegyekkel látja el. Más népek mellett a magyar is Európa kultúrtudatába lép. Enea Silvio szerint „Magyarország a kereszténység védőbástyája“, a német humanisták pedig Mohács hatása alatt a tragikus Magyarország fogalmát alkotják meg. A nyelvek hangzása, különös ritmikája, színezete nyomán a humanista érdeklődésnek köszönheti a nyelvrokonsági kutatás is első lépéseit.

THIENEMANN TIVADAR a szellem és irodalom megjelenési formáinak vizsgálata közben szívesen alkalmazza BURDACH módszerét, azonban rendkívüli valóságérzéssel a módszert és szemléletet hazai jelenségekhez hajlítja és alkalmazná teszi a történet e táján lejátszódott, egyszeri jelenségek vizsgálatára. Érdeklődése túlterjed a nemzeti állam határain; a magyar humanizmust és renaissancet egy szűkebb európai, helyesebben középeurópai összefüggésben látja. *Városi élet a magyar középkorban* c. tömör tanulmányában a hazai polgárság körében észlelhető, a középkortól elszakadó, a renaissance-on át a reformáció felé hajtó szellemi válságról értekezik. A budai minorita barát, Temesvári Pelbárt Ovidius vagy Cicero egy-egy pogány mondásával ékesített, a középkor gondolatvilágában gyökeredző szent beszédeit állítja szembe Mátyás renaissance-ízlésű udvarának felfogásával. Ennek az udvarnak szelleme a barát előtt nem lehetett kedves, mert rendjének igen jelentős városi, polgárkapcsolatai a polgár erények és szellem felé vonzották a kor egyik legnagyobb egyházi szónokát is. A XV. században a magyarországi városok polgársága a maga szorgalma és vagyona révén olyan polgárműveltséget épített fel, amely „az autonom jognak és erkölcsnek kultúráját hozta a magyar szellemi élet számára“. Klasszikus életelvek támadnak fel a polgárságban és így a magyar renaissance csíráit a XV. századig a hazai polgárságban kell keresni. Ebben az időben tűnik fel nálunk is a kapitalizmus szelleme, a gazdasági racionalizmus, amely a Fuggerekkel

családi kapcsolatba kerülő Thurzók tüneményes pályafutását lendíti oly magasra. A városi élet és polgárság jelentősége kodex-irodalmunk eredetét is új vonásokkal gazdagítja. Ez is a késői középkor végén vált lehetségessé, mert a kolduló rendek kapcsolata a városi elemekkel a polgári műveltséghez alkalmazkodó prédikációik, a vulgaris nyelv használata olyan föltételek voltak, amelyek mind a köznyelven írott kodex-irodalom megteremtésén munkálkodtak. *A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban*, Mohács és Erasmus című cikkeiben a magyar középkor „homogén légkörébe” hulló „tagadó eszmék”-ről, a rotterdami humanista gondolatainak, világnézetének a Mohácsnál elpusztuló nemzedék egész gondolatvilágára gyakorolt súlyáról írt mélyenszántó tanulmányokat.

VÁRADY IMRÉT az olasz irodalomtörténet tanulmányozása vezette a humanizmus kutatása felé. *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria* alapvető fontosságú mű az olasz-magyar szellemi kapcsolatok kutatásához. A legnagyobb magyar humanista tudósról, Zsámbokyról *Relazioni di Giovanni Zsámboky coll'umanesimo italiano* c. műve nemcsak mint irodalomtörténeti dolgozat mesteri, hanem az olasz tudományt jellemző életszerűség van benne. Szerzőjének humanisztikus műveltsége, BURCKHARDT-on és DE SANCTIS-on fejlesztett renaissance szemlélete alapvetővé avatják a fentebbi tanulmányt, melyben a magyar tudomány egyik legnagyobb egyéniségének életét tisztázza egy bizonyos időben. Többek között megállapítja, hogy Zsámboky műveltségét nemcsak Olasz-, Német- és Franciaországban szerezte, hanem egész Európában. Mesterei közé sorolhatjuk a szerző bizonyítékai alapján Melanchtont is és a görögség iránt érzett vonzódásáról nyerünk bőséges bizonyítékokat. Zsámbokynak a század legnagyobb humanistájával, Pier Vettorival kötött életre szóló barátságát is részletesen ismerteti az előbbivel folytatott levelezés kapcsán.

A fentebb említett kutatókon kívül még jónéhányan foglalkoznak — irodalomtörténészek, történészek és művészet-történészek — a humanizmus és renaissance történetével. Ez utóbbiak közül HORVÁTH HENRIK *Buda a középkorban* c., majd *Zsigmond császár koráról* írott könyve a műtörténész és szellemtörténész alkotása. A jelenségekre páratlan érzékenységgel reagáló szellemű szerző stílusában és módszerében német példák követője.

Bármily hatalmas az a fejlődés, amelyet a renaissance- és humanizmuskutatás az utóbbi évtizedekben mutat, természetesen még mindig fiatal ez a tudományág, amely előtt rendkívüli lehetőségek állnak. A részletkérdések tömege vár kidolgozásra. Történeti, irodalomtörténeti, esztétikai proble-

mák özöne vetődik föl minden országban, amely részesedett az európai renaissance-ban és ugyanígy vagyunk a nemzet fölötti általános kérdésekkel is.

Ha már most azt tekintjük, hogy melyek azok az irányok, amelyekben a fejlődés továbbhalad, néhány támaszpontot tudunk találni, bár a jövőre való következtetés mindig kockázatos. A német kutatás egyrészt BURDACH tanítványai körében alakul tovább a *Vom Mittelalter zur Reformation* még hiányzó köteteivel kapcsolatban és olyan önálló munkálatokkal, mint PAUL PIUR *Cola di Rienzo*-ja. A WALTHER GOETZ szerkesztette „*Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance*”-ban lépett fel ALFRED VON MARTIN, aki munkássága által a kultúrtörténeti irányt szociologiaivá alakította. A BURDACH vezette vallás- és szellemtörténeti kutatást is meghaladja jelentőségében az olasz GIUSEPPE TOFFANIN katolikus humanizmus-kutatása, amely állandó és rendkívüli tevékenységű forumra talált a GIOVANNI PAPINI szerkesztette firenzei folyóiratban a *La Rinascita*-ban. Az ő törekvésüket a fiatal kutatóknak olyan intenzív munkája kíséri, mely nem maradhat hatás nélkül. A humanizmusnak elválasztása a renaissance egyéb jelenségeitől, a humanitás kérdéseinek tisztázása, az egyház, filozófia és humanizmus kapcsolataiba való elmélyedés már eddig is jelentékenyen változtatott szemléletünkön. Amellett a nyugateurópai kutatás sem maradt tétlen, mint a nagy középkor-kutató GILSON tanulmányai s a J. BOULENGER által szerkesztett *La Renaissance* c. folyóirat mutatja, amely a francia primatust valló humanizmus-kutatást igyekszik továbbvinni. Az utóbbi időben Amerikában is komoly érdeklődés mutatkozik a renaissance és humanizmus problémái iránt. Ami a magyarországi kutatást illeti, különösen a XVI. és XVII. század az, ahol még sok tennivaló van, melynek elvégzése komoly hatással lehet történet- és irodalomszemléletünkre.

Molnár Zoltán.

BIBLIOGRÁFIA.*

- Abel Jenő, Hegedűs István, Fraknói Vilmos munkáiról ld *Várady Imre* Bibliográfiájának II. 60—61., 67—68., 65—66. l.
- Baron H.: Renaissance in Italien. Archiv für Kulturgeschichte, 1927 és 1931.
- Brandi Karl: Das Werden der Renaissance. Göttingen, 1908.
- Brandi Karl: Die Renaissance in Florenz und Rom. 7. kiad. Lipese, 1927.
- Burckhardt Jakob: Die Kultur der Renaissance in Italien, 8. kiad. Lipese, 1901.
- Burdaoh Karl: Reformation, Renaissance, Humanismus. Berlin, 1918
- Boulenger Jacques: La vrai siècle de la Renaissance.
- Cassirer Ernst: Individuum und Cosmos in der Philosophie der Renaissance, Lipese, 1927.
- Enciclopedia Italiana, Umanismo, Rinascimento címszavak alatt.
- Funck-Brentano: La Renaissance, Páris.
- Gebhart Emile: Les origines de la Renaissance en Italie. Paris, 1879.
- Gentile Giovanni: Giordano Bruno e il pensiero del Rinascimento. Firenze, 1920.
- Goetz Walter: Mittelalter und Renaissance. Historische Zeitschrift, 1907.
- Heinemann J.: Humanitas, Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie. Suppl. V. k. Stuttgart, 1931.
- Horváth Henrik: Buda a középkorban. Budapest, 1932.
- Horváth János: A magyar irodalmi műveltség megszólása. Magyar Humanizmus. Budapest, 1935.
- Huizinga Jan: Herbst des Mittelalters. München, 1924.
- Husztí József: Janus Pannonius. Pécs, 1931.
- Husztí József: Lettere inedite di Giorgio Valagussa a Janus Pannonius. Archivum Philologicum, 1935.
- Jaeger Werner: Antike und Humanismus. Lipese, 1926.
- Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. Budapest, 1931
- Kardos Tibor: Néhány adalék a magyarországi humanizmus történetéhez. Pécs, 1933.
- Kardos Tibor: Stílus tanulmányok Mátyás király kancelláriájáról. Pécs, 1935.
- Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei. Pannonia-könyvtár 20. sz. Pécs, 1936.
- Kardos Tibor: Középkori költészet. Középkori Kultúra. Budapest, 1941.
- Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. Minerva könyvtár 26. Budapest, 1929.
- Kastner Jenő: A Jókai-kódex és az observans kódex irodalom. Klny. Egyetemes Philologiai Közönyből. Budapest, 1933.
- Kastner Jenő: Humanizmus és régi magyar irodalom. Győri Szemle, 1933.
- von Martin Alfred: Soziologie der Renaissance. Stuttgart, 1932.
- Michelet Jules: Histoire de France au seizieme siècle. Renaissance. Páris, 1855.
- Monnier Philippe: Le Quattrocento. I—II. Páris, 1901.
- Neumann Carl: Bizantinische Kultur und Renaissancekultur. Historische Zeitschrift, 1903.
- Nisard Desiré: Etudes sur la Renaissance. Páris, 1855.
- Sabatier Paul: Vie de S. Francois d'Assize. Páris, 1899.

* A renaissance és humanizmus hatalmas irodalmának könyvészetéből itt csak a dolgozatban felhasznált könyveket és cikkeket soroljuk fel, ezek leg-
többjében az egy-egy kérdésre vonatkozó irodalom amúgy is megtalálható.

Molnár Zoltán: A renaissance-kutatás útja és eredményei.

Sabbadini Remigio: Il metodo degli umanisti. Firenze, 1920.

Sismondi Simonde: Histoire de la Renaissance de la liberté en Italie.

Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. köt. Budapest.

Toffanin Giuseppe: Che cosa fu l'umanesimo? Firenze, 1929.

Toffanin Giuseppe: Storia dell' Umanesimo. Nápoly, 1934.

Thienemann Tivadar: Városi élet a magyar középkorban. Minerva, 1923.

Thode Henry: Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance

in Italien. 1885.

Várady Imre: La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria. I—II. k. Róma, 1933—1934.

Várady Imre: Relazione di Giovanni Zsámboky coll' umanesimo italiano. Klny. a „Corvina“-ból. Budapest, 1936.

Voigt Georg: Die Wiederbelebung des klassischen Altertums. Berlin, 1880—81.

Voigt Georg: Enea Silvio Piccolomini. Berlin, 1856—1863.

Túróczy-Trostler József: A magyar nyelv fölfedezése. Budapest, 1933.

Zabughin Vladimiro: Il Rinascimento Cristiano in Italia. Milano, 1924.